

- ਮੂਕਨਾਟਕ
ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰਕੁਮਾਰ
- ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ
ਯੋਗਿਤਾ ਚੰਦੇਲ, ਡਾ.ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
- Diaspora, Identity And Cultural Crisis In
Jhumpa Lahiri's Novel *The Namesake*
Rafia Zareen, Dr. Renu Sharma

PRABODH

International Journal of Languages and Social Sciences

ISSN: 2349-0179

Volume-9, 2024

PRABODH

International Journal of Languages and Social Sciences

(A Peer-Reviewed Yearly Journal)

Volume-9, July 2024

An official publication of
Faculty of Social Sciences & Languages
Desh Bhagat University
Amloh Road, Mandi Gobindgarh, Fatehgarh Sahib-147301
Punjab, India

Disclaimer:

The views, opinions expressed and interpretations made in the Journal are solely of respective authors and should not be attributed to Desh Bhagat University. The Editor disclaims all responsibility of any injury to persons or property resulting from any idea, product or practices referred to in the papers published in the Journal. All effects have been made to ensure accuracy, but the editors or DBU are not to hold responsible for any remaining inaccuracies or omissions.

Prabodh International Journal of Languages and Social Sciences

Chief Patron

Dr. Zora Singh
Hon'ble Chancellor,
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab

Dr. Tajinder Kaur
Hon'ble Pro-Chancellor,
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab

Patrons

Prof. Abhijit Joshi
Vice Chancellor
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab.

Dr. Virinder Singh
Advisor to Chancellor
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Devinder Kumar Sharma
Director, Faculty of Social Sciences and Languages
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab

Editors

Professor Ram Singh Gurna
Department of History
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab

Professor Dharminder Singh
Department of Sociology
Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh, Punjab

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Renu Sharma (Department of English)
Dr. Ajaypal Singh (Department of Hindi)
Dr. Gurwinder Kaur (Department of Punjabi)

Advisory Board

Prof. M.R. Bhardwaj
Superannuated Professor
Oxford University, UK

Prof. Devinder Kaur Sidhu
Professor, Department of Punjabi
University of Brampton

Prof. (Dr) Kiran Arora,
Vice Chancellor
Bahra University, Summer Hills, Shimla

Prof. (Dr) Sukhdev Singh
Former Head, Department of English
GNDU, Amritsar

Prof. (Dr) Surinder Deweshar,
Emeritus and Head, Department of Punjabi
Panjab University, Chandigarh

Prof. (Dr) Chaman Lal
Former Dean
Jawaharlal Nehru University, New Delhi

Prof. (Dr) Devi Prasad
Department of Hindi
SNKP, Govt. PG College,
Neem Kathana, Seaker, Rajasthan

Prof. (Dr) Jamshed Ali Khan
Dean of Social Sciences
Punjabi University, Patiala

Prof. (Dr) Dharamjit Singh Parmar,
Vice Chancellor
SBBS University, Jalandhar

Prof. (Dr) Jaspal Kaur Dhanju
Former Prof. and Head. Dept. of History
Punjabi University, Patiala

Prof. (Dr) Lakhwinder Singh Gill
Emeritus, Former Dean and Head,
Department of Economics
Punjabi University, Patiala

Prof. (Dr) Mahender Singh
Dept. of Political Science
NIILM University, Kaithal, Haryana

Prof. (Dr) Narendra Singh
Dept. of Political Science
Mahatma Gandhi Central University,
Motihari, Bihar

Prof. (Dr) Balaji Kendre
Professor Rajeev Gandhi Chair,
Dept. of Sociology
University of Mumbai.

Prof. (Dr) Mamta Sharma
Prof.& Head, Dept. of Psychology
Punjabi University, Patiala.

Prof. (Dr) Vidhu Mohan
Department of Psychology
Punjabi University, Patiala.

PRABODH INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGES AND SOCIAL SCIENCES
(A Peer-Reviewed Yearly Journal) ISSN: 2349-0179

The main objective of the Journal is to provide an intellectual platform for the national and international scholars, and to promote interdisciplinary studies in Languages and Social Sciences.

The Journal publishes research papers in the fields of Humanities and Social Sciences such as English, Hindi and Punjabi Literatures, Anthropology, Economics, Ethics, Geography, History, Information Science, International Relations, Philosophy, Political Science, Population Studies, Psychology, Public Administration, Sociology, Social Welfare, Linguistics, Performing Arts (Music, Theatre & Dance), Religious Studies, Women Studies and so on. It publishes original papers, review papers, conceptual framework, analytical and simulation models, case studies, empirical research, technical notes, and book reviews.

Prabodh is a registered journal with ISSN No 2349-0179. Editorial and Advisory Board's decision on a typed script will be conveyed within two months from the date of receipt. Article not accepted for publication will be returned only if accompanied by a stamped self addressed envelope. Manuscripts of articles offered for publication should be about 2500 words and must be sent in hard copy as well as in soft copy to the under mentioned address, alongwith a certificate of plagiarism and the non-publication of the paper. They must conform to the latest M.L.A. 8th style sheet (for Humanities) and APA 7th Style sheet (for Social Sciences). They should be neatly typed in 1 ½ space with a margin of at least one and half inches on left side of paper. The author's name and the institutional address should be mentioned on the title sheet of the article only.

Address for Postal Correspondence: For subscription /contribution / advertisement / book reviews contact or write to:

The Editor, Prabodh

Director, Faculty of Social Sciences and Languages

Desh Bhagat University

Mandi Gobindgarh (Pb.)

Email : directordbce@deshbhagatuniversity.in

PRABODH INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGES AND SOCIAL SCIENCES
(A Peer-Reviewed Yearly Journal) ISSN: 2349-0179

Name of the Journal: Prabodh International Journal of Languages and Social Sciences

Type: A multi-lingual journal run by Faculty of Social Sciences and Languages, Desh Bhagat University

ISSN No.: 2349-0179

Publisher: Publicaion Bureau, Desh Bhagat University, Mandi Gobindgarh

A WORD FROM THE EDITOR . . .

When a person is faced with heavy odds and crises, that is the real time when her/his character is tested. It is the sheer soul force and commitment that sustains a person in adverse situations. Adversity teaches a person the lesson of audacity, patience, decision making skill, wisdom etc. and prompts him to stand rock solid in defense and service of mankind. Institutions are also testified in hour of hardship and not in smooth time of luxury and ease. Desh Bhagat University, Mandi Gobindgarh is one such organization which is serving the society and humanity since its establishment and has risen to the pinnacle of glory and grandeur through dissemination of propagation of knowledge and light, keeping pace with the changing flux of time. The decision of publication of the Journal on regular basis is to provide an opportunity and platform to young intellectual scholars of languages and social sciences to excel their talent. Let me describe the various shades of the Journal 'PRABODH' precisely.

AIM OF THE JOURNAL: The journal aims to initiate a dialogue with emerging issues in the field of Social Sciences and Languages. Social dynamism leads to a bundle of transformations in different fields of life. Consequently the space of knowledge is being enhanced. This journal tries to address the issues related to the field of Social Sciences and Languages. The main objective of journal is to provide an intellectual platform for the scholars. Prabodh aims to promote interdisciplinary studies in Humanities and Social Sciences and become the leading journal T international levels. The journal is published in both print and online versions.

Faculty of Social Sciences and Languages, Desh Bhagat University publishes original papers, review papers, conceptual framework, analytical and simulation models, case studies, empirical research, technical notes, and book reviews. Special Issues devoted to important topics in humanities and social science will occasionally be published.

VISION OF THE JOURNAL; Journal is an effort to present the modulation of different domains of knowledge on particular phenomenon covering the area of Social work, Education, International relations, practice, Social Psychology, History, Humanities, Public Administration, Women's Studies, Economics, Human Geography, Family Counseling, Psychology, Sport and Leisure, Catering, School Counseling, Political Science, Hospitality and Linguistics, Exceptional Children Studies, Statistics and Data, Education, Linguistics, Cultural Studies, Arts, History, Law, Learning Studies, Language Studies, Literature and So on.

MISSION OF THE JOURNAL: The journal upholds inter-disciplinary approach by being a journal of different shades on a single theme to provide a single space for academic trends in different fields of knowledge. Prabodh has the mission to publish original research papers related to Social Sciences and Languages written by researchers from various universities and research organizations, which are a real contribution to knowledge.

All the members of the editorial board, under the able guidance of Dr. Devinder Kumar, Editor-in- chief have done a commendable job through an excellent team effort in carving out this fine supplement. I pay my sincere thanks to all of them.

Dr. Devinder Kumar

Director

Faculty of Social Sciences and Languages

PRABODH

Table of Contents

Sr no.	Title of the paper and author	Page No.
01	ਮੂਕਨਾਟਕ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ	01-04
02	ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ (ਸਭਿਆਚਾਰਕਪ੍ਰਵਚਨ: ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ) ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ	05-09
03	ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਯੋਗਿਤਾ ਚੰਦੇਲ, ਡਾ.ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	10-13
04	Representation Of Indian Culture And Society: An Analysis Of Amitav Ghosh's The Circle Of Reason Dr. Renu Sharma	14-19
05	Diaspora, Identity And Cultural Crisis In Jhumpa Lahiri's Novel <i>The Namesake</i> Rafia Zareen, Dr. Renu Sharma	20-26
06	Images Of Isolation In Sylvia Plath's Poetry Navninder Kaur Grewal	27-30
07	Partition Of India And Punjab Boundary Force Dr. R.S. Gurna, Dr. Amarjit Singh	31-35
08	Sufism And Kashmir Valley Mehraj ud din, Dr. Dharminder Singh	36-40
09	The Nervous System Remembers: Understanding Anxiety Through Childhood Trauma Dr. Mansi Kapoor	41-43
10	Women's Emotional Well-being: Understanding Of Resilience And Healing Dr. Mansi Kapoor	44-45
11	Effects Of Resilience On Aggression Among Adolescents Dr. Vipul S N Vithal, Dr. Sheeba Bedi	46-51
12	ਮੁੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਕੀ ਕਹਾਨੀਯੋਂ ਮੇਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚੁੰਬਰ	52-53
13	“ਸ਼ਾਨ੍ਤਿ ਏਵੰ ਸਦ੍ਭਾਵ ਕਾ ਮਾਰਗ” ‘ਸਾਦਿਯਾ’ ‘ਡਾ. ਅਜਯਪਾਲ ਸਿੰਹ	54-56
14	Tourism's Role In Local Economies Rinku Singh, Gurkiran Singh Mann	57-64

ਮੂਕਨਾਟਕ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰਕੁਮਾਰ

ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਕਨਾਟਕ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਮੂਕਨਾਟਕ 'ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ!' ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰਚਾਇਤਾ ਨਾਮਵਰ ਨਾਟ-ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟੋਨੀ ਬਾਤਿਸ਼ ਦਾ ਲਘੂ ਬਾਲਨਾਟਕ 'ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ!' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ 'ਵਾਪਸੀ!', ਸੋਮਪਾਲਗੀਰਾ ਦਾ 'ਲੱਜਾ!', ਸੈਮੂਅਲਜੋਨੋ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ 'ਘਸਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ!' ਅਤੇ 'ਜੂਠ!', ਪਰਵੀਰਗੁਹਾ ਦਾ 'ਥਰਡਵਾਰ!', ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦਾ 'ਪਿਆਸਾ ਕਾਂ', ਸ਼ਬਦੀ ਸ਼ਦਾ 'ਚਿੜੀ ਦੀ ਅੰਬਰ ਵੱਲ ਉਡਾਣ!', ਸੁੱਖੀ ਪਾਤੜਾਂ ਦਾ 'ਨੰਬੋਲੀਆਂ!' ਆਦਿ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਨਾਟ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਕਨਾਟਕ ਉੱਗਲੀਆਂ ਤੇ ਗਿਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਮੂਕਨਾਟਕ 'ਛਤਰੀਆਂ! ਕ੍ਰਿਤਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲੱਭਯ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਵਿਨੂ ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ।² ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੂਕਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾਟ-ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਾਟ-ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਟਕ ਵੱਖਰੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਧਰਾਤਲ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਰੂਪਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਕਾਰਨ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਾਆ ਦਿਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਨਾਟ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਕਲਾ-ਰੂਪ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੂਜੇ ਲਈ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਸਗੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆਵੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।³ ਇੰਜ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਧਾ ਹੈ ਜੋ ਅਗਰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਲੀ ਹੈ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾਵਾਂਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕੇਵਲ ਲਿਖ ਲਏ ਜਾਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਉਸਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ ਫੁਟਣ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴

ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਕਗਲਪ

(representational fiction) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਕਲਾਜੀਵੰਤ (live) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਹਾਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬਰੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਤ ਦੀ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੇ ਮੰਚੀ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੋਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅੱਡਰੀ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਨੇ ਮੰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਰੇਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਇੱਕਲੇ ਪਾਠ ਕਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਦਰਸ਼ਕ ਸਮੂਹ ਤਕ ਸਮਸ਼ਟੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਗਤ ਪਾਸਾ ਰਖੇ ਲੂਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਲਕੀਰੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਕੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਕਈ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪਗਤ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ।⁵

ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਜੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਨਤਾਂ, ਇਸ਼ਾਰੇ, ਸਰੀਰਕ ਹਿੱਲਜੁਲ ਆਦਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਜੋ ਗੈਰਭਾਸ਼ਾਈ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕਢਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਚਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਕੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਦੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਕਥਾਨਕ, ਪਾਤਰ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੰਚ, ਅਭਿਨੇਤਾ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਰਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਦਰਸ਼ਕ ਆਦਿ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ।

(ੳ) ਉਦੇਸ਼

ਮੂਕਨਾਟਕ ਸਮੇਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਾਟ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਸ਼ੈ-ਵਸਤੂ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਘਟਿਤ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਉਚਿਤ ਸ਼ਿਲਪ-ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਢਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਆਂ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ।

(ੲ) ਕਥਾਨਕ

ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਕਥਾਨਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਸ਼ੀਲ ਪਾਤਰ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਕ੍ਰਮ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰਾ ਸਫਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ 'ਕਾਰਜ' ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ 'ਟੱਕਰ' ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ।^੧

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸਹਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਈ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁਹਰਾਓ, ਸੁਪਨਵਿਧੀ, ਪਿਛਲਝਾਤ, ਲਟਕਾਓ, ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਣਾਓ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ 'ਟੱਕਰ' ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦਾ ਸਫਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ 'ਕਾਰਜ' ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ 'ਟੱਕਰ' ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ।^੨

ਨਾਟਕੀ 'ਕਾਰਜ' ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ 'ਟੱਕਰ' ਅਤੇ 'ਤਨਾਉ' ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਰਲਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ/ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ 'ਟੱਕਰ' ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਟੱਕਰ, ਤਨਾਉ, ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਲਈ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉਪਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਟਿੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਅਭਿਨੈ, ਨਿਰਾਰਥਕ ਪੁਨੀਆਂ

ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਅਤੇ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

(ਸ) ਪਾਤਰ

ਪਾਤਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਕਲਾ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਕਿਰਿਆ ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਟੋਨੀ ਬਾਤਿਸ਼ ਦੀ ਮੂਕਬਾਲ ਨਾਟਿਕਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਪਾਤਰ ਹਨ।

(ਹ) ਭਾਸ਼ਾ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀਆਂ ਬਹੁਵਿਧ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹਿਲਜੁਲ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਹਿਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨੀ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਜ ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਲਾ-ਸੱਚ ਅਰਥਾਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਬਦ/ਪੁਨੀਬਿੰਬ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਜਿਸਨੇ ਮੰਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ। ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ:

ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੁਨੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਾਰਥਿਕ ਪੁਨੀਆਂ : ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਨੈ ਦੌਰਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਨਿਰਾਰਥਕ ਪੁਨੀਆਂ :

ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰਿਕ

ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਹਿਤ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਸਾਰਥਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ:

ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਗੈਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਅਬੋਲ ਸੰਚਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੰਚੀਗਰਾ ਮਰਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੈਰਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸੈਨਤਾਂ ਆਦਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮੈਟਾਫਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਰਸਿੰਗਾਰ, ਮੂਕਅਭਿਨੈ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਕਾਰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਖਰਿ ਆਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਥੀਏਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਥੀਏਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ:

ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਅਲਿਖਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰੀ ਹੋਂਦ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੁਭਾਉ ਕਾਰਨ ਅਲਿਖਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਲਿਖਤ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉਪਰ ਮੰਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਮੰਚੀਕਾਰ ਜਦੋਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰ ਸਕਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੰਚ ਉਪਰ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚ ਉਪਰ ਖੜ੍ਹਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਮੰਚ ਉਪਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਪਾਤਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਪੇਸ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪੇਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਈ ਇਹ ਚੁੱਪੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ (language of silence) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਅਬੋਲ ਸੰਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਬੋਲ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹਿਤ ਥੀਏਟਰ ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਥੀਏਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿਹਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸੈਨਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੈਰਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇਸ ਕਦਰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਨਾਉਯੁਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਗਤ ਅਨੁਭਵ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਨਤਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਥੀਏਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਤੀਖਣਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਥੀਏਟਰ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਚਿੱਤਰ ਸੰਗਮ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ, ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਲਾਆਂ ਦਿ ਥੀਏਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਕਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਕ) ਅਭਿਨੇਤਾ

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਔਕੜਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਭੋਗ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਕਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ 'ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਨੁਕਰਣ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਲਾ-ਸੱਚ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਅਭਿਨੈ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸

1. ਆਂਗਿਕ
2. ਵਾਚਿਕ
3. ਆਹਾਰਯ
4. ਸਾਤਵਿਕ

1. ਆਂਗਿਕ ਅਭਿਨੈ: ਆਂਗਿਕ ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਮੂੰਹ, ਉਂਗਲਾਂ, ਪਲਕਾਂ, ਗਰਦਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਨ੍ਰਿਤ, ਹੱਸਣਾ, ਰੋਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਭਿਨੈ ਸੰਕੇਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ

(ਅ) ਮੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ

(ੲ) ਚੇਸ਼ਟਾ/ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ।

ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਂਗਿਕ ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਵਾਚਿਕ ਅਭਿਨੈ: ਵਾਚਿਕ ਅਭਿਨੈ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਚਿਕ ਅਭਿਨੈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨਾਟ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਣਕਿਹਾ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਧੂਰੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਡੋਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੋਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਅਭਿਨੈ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁹

ਮੀਆਂ: ਸੁਧਾਰ ਦਰ ਅਸਲ ਤੋਰੀ.....।

ਦੇਸਤ ਡਾਕਟਰ: ਹਾਂਹਾਂ..... ਦੱਸ ਕੀ ਮੇਰੀ?

ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. ਆਹਾਰਯ ਅਭਿਨੈ: ਆਹਾਰਯ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਰਣਕਟਨਾ ਜਾਂ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲਪਾਤਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਸ ਧਾਰਨ (ਪੌਸ਼ਾਕਾਂ, ਗਹਿਣੇ, ਸ਼ਸਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ) ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਪਜਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਸਾਤਵਿਕ ਅਭਿਨੈ: ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾਉ, ਆਦਤਾਂ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਸੋਚ, ਰੁਚੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਵਧਾਉਣ ਹਿਤ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਅਭਿਨੈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਭਿਨੇਤਾ ਕੋਲ ਦੋ ਸੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਧੁਨੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਰਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਅਬੋਲ ਸੰਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ

ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਰਥਾਂ ਕਾਰਨ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਵਿਹਾਰਕ ਧੁਨੀਆਂ: ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਖੜਕਣਾ, ਕੱਚ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਘੁੰਘਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਜ਼ ਆਦਿ।

2. ਕੁਦਰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ: ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਦਲਾਂ ਦਾ ਗਰਜਣਾ, ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਚੱਲਣਾ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਭੌਕਣਾ, ਕੁਕੜਾਂ ਦਾ ਕੁੜਕੁੜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

3. ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀਆਂ: ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸੁਰਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉਸਾਰਨ, ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੀਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਮਨੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉਪਰ ਵਾਪਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਿਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹⁰ ਮੂਕਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ 'ਸਟਿੱਲ' ਜਾਂ 'ਫਰੀਜ਼' ਹੋਣਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤੀਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੂਕਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਪੁਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਪਣੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਚ ਉਪਰ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਗ) ਦਰਸ਼ਕ

ਮੂਕਨਾਟਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਦਰਸ਼ਕ ਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋਣ। ਦਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਧਿਰ ਹੈ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਉਸਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭਾਈਵਾਲ ਹੈ।¹¹ ਵੇਖਣਾ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੂਕਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੂਕਨਾਟਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਮਾਈਮ ਵੰਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਭਾਵ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਈਮ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਅਭਿਨੈ, ਅਭਿਨੇਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਭਿਨੈ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਰਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਮੰਚ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਯਾਨ, ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੂਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਿਵਾਇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਕੇ ਨਾਟਕੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.), ਰੰਗ ਰੰਗ ਦੇ ਰੰਗ, ਅਦਬੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 2005, ਪੰਨਾ 99-106
2. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.), ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਨਾਟਕ, ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 2017, ਪੰਨਾ 113-124
3. Raymond Willams, Modern Tragedy, Stanford, 1956, page 12
4. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਇਕਾਂਗੀ : ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮਿਤਸਰ, 2012, ਪੰਨਾ 9
5. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 2003, ਪੰਨਾ 11
6. H Nicoll, The Theatre and Dramatic Theory, George G H Harrap, London, 1962, page 39 7H ਉਹੀ
8. ਭਰਤਮੁਨੀ, ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ: ਜੀ. ਐਨ. ਰਾਜਗੁਰੂ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 112
9. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.), ਦਾਇਰੇ, ਸੁਸ਼ਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡੀਪੂ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ 28
10. ਪਰਮਜੀਤ ਵਰਮਾ (ਡਾ.), ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਨਾਟ-ਰੂਪ, ਨਾਟ-ਸਿਧਾਂਤ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2017, ਪੰਨਾ 271
11. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.), ਰੰਗਮੰਚ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੀਵੀ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 2015, ਪੰਨਾ 19

ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ (ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ: ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ)

ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ

ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟ੍ਰਿਨਿੰਗ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਬਲਵੰਤ ਗਰਗੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਲੈਕੇ 'ਥੀਏਟਰ 79' ਨਾਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਸੰਚਾਲਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੜ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੌਂਗ ਐਂਡ ਡਰਾਮਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਦਸਤ ਪੰਜਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਕਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਜਿਸਦੀ ਗਣਨਾ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿੱਸੇ, ਸੁਖਾਂਤ ਕਿੱਸੇ, ਦੁਖਾਂਤ ਕਿੱਸੇ, ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਮਨੋ ਕਲਪਿਤ ਕਿੱਸੇ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੇ ਨਿਸ ਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮੀਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਧੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮਗਾਥਾਵਾਂ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀਪੰਨੂ, ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਗਾਥਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਾਥਾ ਚਿਰਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲੀ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਨੇ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਨਰ - ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਨਾਟ - ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ - ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਗਾਥਾ ਦੀ ਪੁਨਰ - ਸਿਰਜਣਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪਰੰਤੂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ ਨੇ ਪੀਲੂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੀਲੂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਦੌਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਰਦ - ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ

ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਗਾਥਾ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੇ ਅਧੂਰੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹਿਤ ਆ ਸ਼ਕਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਤੇ ਮਾਸੂਕਾ ਦੀ ਬੇਵਫਾਈ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਮਿਰਜਾ ਜੱਟ ਨਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੱਕੀ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ ਉਤੇ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਾਇਕਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਨਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਣਾ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਵਫਾ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸਦਾ ਉਧਾਲਾ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਵਜਹਿ ਸਾਫ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਨਿਹੱਥਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਮਰਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸ਼ਕੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਸਨੂੰ ਜੰਡ ਥੱਲੇ ਵੱਢੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਚਰਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੀਲੂ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਂਇੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਦਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿੰਡੀ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਥਾ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ (ਜੰਡ) ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਪਾਤਰਾਂ (ਬੱਕੀ) ਨੂੰ ਸਪੇਸ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਕਥਾਮਾਨ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜੋਤੀ : ਬਾਪੂ ਮਿਰਜੇ ਨੇ ਜੰਡ ਥੱਲੇ ਬੱਕੀ ਕਿਉਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ? ਅੱਗੇ ਕਿਉਂ ਨੀ ਦੌੜਾਂਦਾ ?

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ :

ਪੁੱਤਰ ਜੰਡ ਹੀ ਮਿਰਜਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਹੋਈਐ। ਹੋਣੀ ਕਦੀ ਟਲਦੀ ਨਈਂ, ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਰਜ : ਬਾਪੂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਏ, ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਜੰਡੀ ਵੱਢਦੇ ਨੇ, ਲਾੜਾ ਤੇ ਲਾੜੀ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ : ਹੋ ਸਕਦੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬੀਜ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਏ ਹੋਣ। ਜੰਡੀ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਜੰਡ ਦੀ ਲੱਕੜ ਪੁੱਤਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਣਖ ਐਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਐਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਦਾ। ਤਿੰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਐਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਤੀ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋਤੀ : (ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ) ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਏ, ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ। ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ।²

ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਰ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ (ਜੋਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਪਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਝੰਗ ਸਿਆਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਨਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਝਨਾਂਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਿਰਜੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਵੇਗ ਭਰੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਅੰਦਰ ਕਥਾਨਕ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਪਿਛਲ ਝਾਤ ਦੀ ਨਾਟ - ਜੁਗਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਮਿਰਜਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੋਬਨ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਲਟਲਟ ਬਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿੱਤਵ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਨਿੰਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਆਹ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੰਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਰੂਪ ਦਾ ਝੁਕਾਵ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਸਿਮਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ 'ਇਕ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਰਵੇ ਪਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸਦੀ ਮੁਢਲੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਇਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜ ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਮਾਪੇ (ਖੀਵਾਖਾਨ ਤੇ ਅੰਮੀ) ਵੀ ਜੁਆਨ ਹੋ ਰਹੀ ਧੀ (ਸਾਹਿਬਾਂ) ਲਈ ਯੋਗਵਰ ਲਭਣ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਲੜਕੇ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ (ਵੰਡਲ ਤੇ ਫਾਤਿਮਾ) ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਗਭਰੂ ਪੁੱਤ (ਮਿਰਜੇ) ਲਈ ਕੋਈ ਮੇਚਵਾਂ ਸਾਕ ਲੱਭਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾਨਕੀ ਜੁਗਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਦੀ ਮੂਲ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰ ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਣਭਿੱਜਮਕਾਨਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨ ਹੀਣ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਿਧੀਗਤ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਖੰਡਾਂ ਦੇ

ਜੋੜ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਏ ਅਗੇਤਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੰਡ ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੋਟਿਫ ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਮੋਟਿਫ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਮੋਟਿਫ ਵਜੋਂ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮੋਟਿਫ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਪਹਿਲੇ ਮੋਟਿਫ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਵੀ ਗੱਲਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਮੋਟਿਫ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਨਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਹਰਾਓ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਵੇਂ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਜਗੀਰਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕਾਈ ਬਹੁਤ ਜੱਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾ ਦੀ ਪਕੜ ਬਹੁਤ ਪੀਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਚੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਮਾਣਨ ਲਈ ਸਪੇਸ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਬਨਾਉਣ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਂ ਦੀ ਅਵਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਾਤਕ ਪਰਿਣਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਮੀਰ :

ਕਤਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤਾਂ ਮੁਆਫ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ। ਪਰ ਇਸ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਅੰਮੀ : ਗੁਨਾਹ ? ਸਜ਼ਾ ?

ਸ਼ਮੀਰ :

ਦੀਵਾ ਗੁੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਰਜਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਸ਼ਰੇਆਮ ਜੰਗਲ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥਪਾਈ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਬਰਮ ਤੇਹ ਯਾ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਹਰਾਂ ਨੇ।

ਸ਼ਮੀਰ : ਜਿਸ ਝਨਾ ਤੇ ਸੋਹਣੀਂ ਮਹੀਂ ਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ, ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ, ਉਸ ਝਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਏ।

ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਏ। ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੀ ਏ ਉਸ ਗਲੀਜ਼ ਨੂੰ।

ਅੰਮੀ : ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ ਹਨੇਰੀ ਝੁੱਲੇ, ਮੈਂ ਸਿਆਪਾ ਮੁਕਾ ਦੇ ਸਾਂ। ਨਾਰ ਹਿਸੀ ਬਾਂਸ ਤੇ ਨਾ ਵੱਜ ਸੀ ਬੰਸਰੀ।

ਸ਼ਮੀਰ : ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਡੱਕਰੇ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। (ਤਲਵਾਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ) ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਵਿਹਾਰਕ ਤੰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਖੁੱਲ ਦੇਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਂਚ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਲੋਂ ਨਵੀਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ : ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ। ਕੈਨੇਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ। ਬੱਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋ ਗਏ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ : ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੀ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਏ ?

ਇੰਦਰਾ : ਨਹੀਂ, ਗੈਰ-ਬਰਾਦਰੀ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ : ਮੁੰਡੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਏ ਕੁੜੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਲ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਇੰਦਰਾ : ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੱਚੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਨੇ ? ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਮਰ ਗਏ ਨੇ ?

ਹਰ ਲਹਰ ਲਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ : ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ।

ਇੰਦਰਾ : ਮਾਈ ਗੌਡ ! ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ? ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੀ, ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਉਹੀ ਕਰਾਂਗੀ ਜੋ ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂਗੀ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਹੈ।⁴

ਧਰਮ-ਰੂਪੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੋ ਜਿਸਮਾਨੀ ਇਕਾਈਆਂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿੰਗਕ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ-ਰੂਪੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਮਾਣਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਆਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰੋਧ ਉਸਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ, ਸੰਕੀਰਨ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਭੰਜਨ ਅਤੇ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦੰਡ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਹਿੰਸਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਜ਼ੀ : ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪਾਕੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕਰਨੇ ਇਹ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ?

ਮਿਰਜਾ : ਅਸੀਂ ਛੋਹਰਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਦੇ।

ਕਾਜ਼ੀ : ਮੁਆਫੀ ? ਇਹ ਐਸਾ ਗੁਨਾਹ ਏ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਆਫੀ ਨਹੀਂ।

ਜੇ ਮੈਂ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੈਂ ਉਤੇ ਪਾਸਾਂ।

ਉਤਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕੀ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਸਾਂ ?

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕੁਕਰਮ ਏ। ਇਹ ਮੁਆਫੀ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ।

(ਮਿਰਜੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਛਮਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਮਿਰਜਾ ਤਰਲੇ ਕਰਦੇ ਨੇ) ਕਾਫਰੋ ! ਮਸੀਤੇ ਕੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਓ ? ਧਿਆਨ ਸਬਕ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ? ਕੁਫਰ ਵੱਲ ਏ। ਪਾਕ ਤੇ ਮੁਕੱਦਸ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਘਰ ਘਨੌਣੀਆਂ ਤੇ ਕੋਝੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ? ਤੋਬਾ ਤੋਬਾ ? ਯਾਹ ਖੁਦਾ ? ਮੇਰਾ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸ਼ੀਂ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੂਜੇ ਲਾਹੈ।

ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਮਨ ਧਰਾਤਲ — ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਖੀਵਾ ਖਾਨ : ਔਰਤਾਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਤੇ ਬੱਝੀਆਂ ਮੱਝੀਆਂ-ਗਾਵਾਂ ਨੇ। ਜਿਸ ਹੱਥ ਸੰਗਲ ਫੜਾ ਦਿਉ, ਉਸ ਹੀ ਖੁਰਲੀ ਤੇ ਜਾ ਖਲੋਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਅੰਮੀ : ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਏ — ਇਹੀ ਉਸ ਦਾ

ਕਿਰਦਾਰ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਤੇ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ।

ਖੀਵਾ ਖਾਨ : ਮਰਦ - ਮਰਦ ਹੋਵੇ। ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਚੂਚਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਖੀਵਾ ਖਾਨ।

ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਮਰਦ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਤੇ ਹਸ਼ਰ ਕਰਦੀ ਏ।

ਤਾਹਿਰ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਣਖ, ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੈਰਤ ਦਾ ਡੰਕਾ ਕੋਹਾਂ ਤੱਕ ਵਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਝੁੱਕ-ਝੁੱਕ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕਰਨਗੇ।⁶

ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪੰਨ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਹ ਕਰ ਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਘਰ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਖਮ / ਕੋਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨਿਜਾਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਰਗ ਅੱਗੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਗੂਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁷ ਤਾਹਿਰ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਖੀਵਾ ਖਾਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਹਿਰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਖੀਵਾ ਖਾਨ : ਮਰਦ - ਮਰਦ ਹੋਵੇ। ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਚੂਚਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਖੀਵਾ ਖਾਨ। ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਮਰਦ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਤੇ ਹਸ਼ਰ ਕਰਦੀ ਏ। ਤਾਹਿਰ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਣਖ, ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੈਰਤ ਦਾ ਡੰਕਾ ਕੋਹਾਂ ਤੱਕ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਝੁੱਕ-ਝੁੱਕ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕਰਨਗੇ।⁸

ਬੇਸ਼ਕ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ-ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਰੁਤਬੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਓ ਅਤੇ ਅਲਗਾਓ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ

ਦਰਮਿਆਨ ਪਰਸਪਰ ਲਗਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਲਈ ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਜਰੂਰ ਰੱਖਣਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਵਰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੁਤਬਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਹੈਂਕੜ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰ ਧੀ ਉਪਰ ਥੋਪਦੇ ਹਨ। ਧੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਮਾਪਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਓ ਅਚਾਨਕ ਅਲਗਾਓ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮਾਪੇ ਖਲਨਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੇ ਮੀਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਦੇਹ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਾ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਯੋਗ ਗੁਨਾਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬਾਂ : ਜੇ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੰਵ ਢੁਕ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਕੰਮੂ : ਅਮਾਨਤ ਵਿਚ ਖਿਆਨਤ ਇਹ ਕੰਮ ਕੰਮੂ ਬਾਹਮਣ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਸਾਹਿਬਾਂ : ਤਾਂ ਜਾ ਹਵਗਦਾ ਜਾ, ਤੁਰਦਾ ਜਾ। ਜਾ ਕੇ ਖਬਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤਾਈਂ ਜੰਵ ਲੈ ਆਉਣਗੇ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ।⁹

ਸਾਹਿਬਾਂ : ਮਿਰਜਿਆ ਹੋਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਏ, ਜੰਵ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਏ।

ਅਜੇ ਵੇਲਾ ਏ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣੀ ਕਾਹ ਕਰਕੇ।

ਮਿਰਜਾ : ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ? ਤੂੰ ਤੇ ਮੰਗ ਏਂ ਪਰਾਏ ਦੀ ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਅੱਬੂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਤਾਹਿਰ ਨਾਲ ਮੰਗ ਆਏ ਸਨ।¹⁰

ਸਾਹਿਬਾਂ : ਮਿਰਜਿਆ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ। ਭਜਾ ਲੈ ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਦਾਨਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚਾ।¹¹

ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਿਛਾਕੜੀ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੰਗ ਮਿਲਾਪ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਜੋਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦਿਸ਼-ਮੁਕਤ ਅੰਬਰਾਂ ਤੇ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਦਿਆਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਔਰਤ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਵਕਿਰਨ : ਮਰਦ ਹੋ ਕੇ ਡਰਨਾ ਏਂ ? ਜਿਗਰਾ ਕਰ।

ਫੜ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਤੇ ਲੈ ਚੱਲ ਮੈਨੂੰ ਅਣਜਾਣ ਰਾਹਾਂ ਤੇ।

ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਹੋਵੇਂ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹਵਾ ਤੇ ਤਾਰੀਆਂ ਮਾਰੇ। ਉਡਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅੰਬਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਵਜੀਵਨ : ਕੀ ਕਿਹਾ ? ਭੱਜ ਚਲੀਏ ? ਭੱਜ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ?

ਜੰਗਲਾਂ, ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ 'ਚ ? ਆਖਿਰ ਜਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਉਥੇ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ ਹੀ।

ਜੋਤੀ : ਸਾਹਿਬਾਂ ਐਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਰਹੀ,

ਮਾਰਦੀ ਲੱਤ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ। ਜਿਉਂਦੀ ਆਪਣੀ ਲਾਈਫ।

ਸੂਰਜ : ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ ? ਕੀ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ ਮਿਰਜੇ ਨੂੰ ਜੰਡ ਥੱਲੇ ਲੇਟਣ ਦੀ ? ਕਿਸੇ ਫਾਈਵ-ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ। ਏ.ਸੀ. ਰੂਮ ਬੁੱਕ ਕਰਦੇ। ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਮਰੇ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ? ਫਿਜੂਲ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਐਵੇਂ।¹³

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਸਜਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸਰਵਕਾਲੀ ਤੇ ਸਰਵਸਥਾਨੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਮਰਦ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਮਾਸੂਕਾ ਦੇ ਬਾਪ, ਭਰਾ ਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਤੋਂ ਚਾਹਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਧਿਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਾਸੂਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਹੀ ਧਿਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਕੋਲ ਦੋ ਵਿਕਲਪ ਹਨ: ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇਂ। ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਧਿਰ — ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰੇ। ਜਿਥੇ ਆਸ਼ਕ ਦੀ ਧਿਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਮਾਸੂਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਇੱਛਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੌਧਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਦਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਬਰ ਸਮਾਜਿਕ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਦੂਜੀ ਧਿਰ — ਭਾਵ ਆਸ਼ਕ — ਉਤੇ ਕਠੋਰ ਸਜਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਥੋਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਮਸਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ : ਆਖਰ ਮੁਜਰਮ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਆ ਹੀ ਗਿਆ।

ਸ਼ਮੀਰ : ਮਾਰ ਓਇ ਜੱਫਾ ਇਸ ਨੂੰ, ਕਰ ਇਕ ਪਾਸੇ।

ਲਖਮੀਰ : ਏ ਧਰ ਹੋ ਜਾ ! ਅੱਜ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਤਤੀਰੀਆਂ ਵਗਣਗੀਆਂ।

ਇਸ ਮਿੱਟੀ 'ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੰਮ ਜਾਣਗੇ।

ਤਾਹਿਰ : ਬੰਨ ਲਓ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਏ ਸਨਵਾਬ ਦੀਆਂ। ਲਹੂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਗ ਦਿਓ। ਇਸ ਸਾਡੀ ਅਣਖ ਤੇ ਗੈਰਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਏ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੇ ਸੀਰ ਮੇ ਪੀ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਸਾਹਿਬਾਂ : ਨਾ ਮਾਰੀਂ ਵੇ ! ਵੀਰਾ ਨਾ ਮਾਰੀਂ ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੀ ਹਾਂ, ਸਹਾਗ ਦੀ ਖੈਰ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ, ਰਹਿਮ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਤਾਹਿਰ : ਵੈਰੀਆਂ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਤੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਤਰੀਮਤ ਵੱਲ ਕੈਰੀ ਅੱਖ ਵੇਖੀ ?

ਮੈਂ ਅੱਜ ਏਸ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਡੱਕਰੇ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। (ਤਾਹਿਰ ਮਿਰਜੇ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਖੋਹ ਬਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਰਜਾ ਤਾਹਿਰ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ। ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ।)¹⁴

ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਾਲਿਬ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਗਾਲਿਬ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਵਜੀਵਨ : ਮਿਰਜਾ ਮਰਦਾ ਆਇਆ ਏ। ਮਿਰਜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਰਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ? ਰੋਜ਼ ਏਥੇ ਮਿਰਜੇ ਮਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਘਲਿਆ ਸਿੱਕਾ ਭਰਿਆ ਏ। ਆਖਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਦ ਤਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੇ ਰਹਾਂਗੇ, ਕਦ ਤਕ ?¹⁵

ਜੋਤੀ : ਪਰ ਡੈਡੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਧਿਰਾਂ ਨੇ, ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੱਲੀ ਪਿਸਦੀ ਹੈ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਚੱਕੀ ਦੇ ਆਟੇ ਵਾਂਗ। ਆਖਰ ਉਹ ਇਕ ਕੁੜੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ : ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਦਲੇਰ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੋ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਜੋਤੀ : ਕਿ ਪੜਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ? ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ?¹⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਫਿਊਡਲ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਸ਼ਖਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਯਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜਾਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਵੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਨਾਫੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਨਾਫਾਖੋਰੀ ਦੇ ਤੰਤਰ ਵਿਚ

ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਸ਼ਖਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੁੰਚੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਜਿਨਸੀ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਜਾਇਦਾਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ 'ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਜ਼ਾਰਵਾਦ ਦੇ ਉਪਭੋਗੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਖਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (ਇਸ਼ਕ) ਦੀਆਂ ਗੁਆਚ ਰਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਖਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਚਿੰਤਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਮੰਚ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, 2011, ਪੰਨਾ 113
2. ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ, ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪੰਨਾ 89
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 99
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 36
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
7. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ : ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009, ਪੰਨਾ 107
8. ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ, ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪੰਨਾ 63
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 65
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 84
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 101
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 96
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93-94
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 102
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 90

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ

*ਯੋਗਿਤਾ ਚੰਦੇਲ **ਡਾ.ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਡਿਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਗੜ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ, ਜਾਤ- ਪਾਤ, ਕਰਮ - ਕਾਂਡ ਤੇ ਅਡੰਬਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਦੰਗੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ - ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਪਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੋਸਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਆਦਰ ਸ਼ਾਂਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈ - ਚਾਰੇ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ - ਜੁਲਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਪੁਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੜਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਚੌਥੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸੋਸਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤ, ਸੂਦਰ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਤਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਡੰਬਰਾਂ, ਜਾਤ - ਪਾਤ, ਕਰਮ - ਕਾਂਡਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ, ਆਪਸੀ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਣ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਇਸ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਬੇਗਮਪੁਰਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਅਦਬ ਰਹਿਤ, ਅਵੈਮਾਣ, ਦੁੱਤਕਾਰਨਾ ਆਦਿ।

ਭਗਤ ਕਵੀ ਯੁੱਗ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ, ਮਿੱਥਾਂ, ਰੂੜੀਆਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਸੋਸਣ-ਜੁਲਮ ਆਦਿ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਨਿੱਘਾਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ

ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਗ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਧ ਲਈ ਵੱਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਗਾੜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਾੜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਹਿੰਮਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲੜਾਈ ਲੜੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਅੱਜ ਵੀ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ, ਪਿਆਰ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ, ਅਦਬ-ਰਹਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ।

ਸਵਾਲ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੌਣ ਸਖਸ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਪੂਜਾ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਬਣਾਇਆ? ਰਾਮਚੰਦਰ ਸੁਕਲ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਸਸਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਦੇਸ਼ ਮੇ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਰਾਜਯ ਪ੍ਰਤਿਸਠਿਤ ਹੋ ਜਾਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾਕੇ ਹ੍ਰਦਯਮੇ ਗੌਰਵ, ਗਰਵ ਔਰ ਉਤਸਾਹ ਕੇ ਲਿਏ ਵਹ ਅਵਕਾਸ਼ ਨਰਹ ਗਯਾ। ਉਸਕੇ ਸਾਮਨੇ ਹੀ ਉਸਕੇ ਦੇਵ ਮੰਦਿਰ ਗਿਰਾਏ ਜਾ ਤੇਥੇ, ਦੇਵਮੁਰਤੀਯਾਂ ਤੋੜੀ ਜਾਤੀ ਥੀ ਔਰ ਪੂਜਯ ਪੁਰਸ਼ੋ ਕਾ ਅਪਮਾਨ ਹੋਤਾ ਥਾ ਔਰ ਵੇ ਕੁਛ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੇ ਥੇ। ਏਸੀਦ ਸਾਮੇ ਅਪਨੀ ਵੀਰਤਾ ਕੇ ਗੀਤ ਨਤੋਗਾ ਸਕਤੇ ਥੇ ਔਰ ਨ ਬਿਨਾ ਲੱਜਿਤ ਹੂਏ ਸੁਨ ਹੀ ਸਕਤੇ ਥੇ। ਆਗੇ ਚੱਕਰ ਜਬ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਯ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਯਾ ਤਬ ਪਰਸਪਰ ਲੜਨੇ ਵਾਲੇ ਸਵਤੰਤਰ ਰਾਜ ਯਥੀ ਨਹੀਂ ਰਹ ਗਏ। ਇਤਨੇ ਭਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਲਟਫੇਰ ਕੇ ਪੀਛੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਸ ਮੁਦਾਯ ਪਰ ਬਹੁਤ ਦਿਨੋਂ ਤਕ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਅਪਨੇ ਪੋਰ ਸੁਸੇ ਹਤਾਸ਼ ਜਾਤਿ ਕੇ ਲਿਏ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਔਰ ਕਰੂਣਾ ਕੀ ਓਰਧ ਯਾਨ ਕੇ ਜਾਨੇ ਕੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਦੂਸਰਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਕਯਾ ਥਾ?” ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉੱਠਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧਰਮ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਾਪਿਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਚੌਥੇ ਵਰਣਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ) ਧਰਮ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਲੌਕਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਭਗਤ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਤਾ

ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਕਵੀ ਬਗਵਤੀ ਹਨ”।² ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇੰਨੇਕਰੀਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਤੇਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ।।

ਕਨਕਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ।।੧।।

ਸਰੀਰੁ ਆਰਾਧੈਮੋ ਕੁ ਵੀਚਾਰੁ ਦੇਹੁ।।

ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕਉ।।³

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸੰਤ ਸੈਨਜੀ ਕਿ 13ਵੀਂ ਤੋਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਕਵੀ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਅਛੂਤ, ਨੀਚ ਜਾਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮੋਟਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਦਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਸਨ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਾਸੀਏ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਗਏ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣੇ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਚਲੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਡਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਆਪ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬੰਢਲਾ ਢੋਰ ਢੇਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।⁴

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ, ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜੋ ਕਬੀਰ ਨੂੰ “ਬਾਗੀ ਕਬੀਰ” ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ

ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਭਗਵਾਨ ਹਨ), ਉਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਜਬ ਹਮ ਏਕੋ ਏਕੁ ਕਹਿ ਜਾਨਿਆ।।

ਤਬ ਲੋਗਨ ਕਾਹੇ ਦੁਖੁਮਾਨਿਆ।।੧।।⁵

ਜਿਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੱਲ ਆਮ ਲੋਕ ਆਕਰਸ਼ਤਿ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝੋ ਤਾਂ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਕਾ ਮਥੁਰਾ ਕਾ ਦਵਾਰਿਕਾ ਕਾ ਕਾਸੀ ਹਰਿਦਵਾਰ।

ਰਵਿਦਾਸ ਖੋਜਾ ਦਿਲ ਅਪਨਾ ਤਉ ਮਿਲਿਆ ਦਿਲਦਾਰ।।੨੨।।⁶

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗਰੀਬ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਾਲਕ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਤ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

ਤੇਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ।।

ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ।।੧।।⁷

ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ (ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ) ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਰੱਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਤਰਕਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ, ਅਛੂਤ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੀਵਾਂ, ਘਟੀਆ, ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਬਣਦਾ ਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਰਨੈ ਹੋਤਨ ਕੋਉ ਨੀਚ।।

ਨਰ ਕੂੰ ਨੀਚ ਕਰਿਡਾ ਰਿਹੈ ਓਛੇ ਕਰਮ ਕੀ ਕੀਚ।।⁸

ਜੇਕਰ “ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ” ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ, ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਚੋ ਤੇ ਦੇਖੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬੇਬਸ ਹਾਂ। ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਕਦੇ ਵੀ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਬਦ ਵੇਖੋ:

ਹਸਤ ਖੇਲਤ ਤੇਰੇ ਦੇਹੁਰੇ ਆਇਆ।।

ਭਗਤਿ ਕਰਤ ਨਾਮਾ ਪਕਰਿ ਉਠਾਇਆ ॥੧॥

ਲੈਕਮਲੀ ਚਲਿਓ ਪਲਟਾਇ।।

ਦੇਹੁਰੈ ਪਾਛੇ ਬੈਠਾ ਜਾਇ।।੨॥^੯

ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿਜਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਖੌਤੀ ਸੂਦਰ (ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਵਾਰਾ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟ ਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ

ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ।।

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰ ਹਿਡੰਡੁ ਉਤਿ

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇਰਵਿਦਾਸੁਦਾਸਾ।।੩॥¹⁰

ਇਸ ਇਨਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸੰਤ, ਬਾਗੀ ਸੰਤ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਭਗਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਦਾ ਅਰਥ ਰੱਬ ਦਾ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਗਲਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਗਲਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਭਗਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤਸਰ ਨੇ ਵੀ ਗਲਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ “ਭਗਤ” ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ “ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ” ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਨਕਾਰ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਬਾਲਕ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਵਾਂ ਦਵਾਉਣ ਲਈ ਫਰਿਆਦਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ, ਤਾਰਕਿਕ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਟਿਕ ਨਹੀਂ

ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੀਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ? ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ “ਬੇਗਮਪੁਰਾ” ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਗੇ। ਕੋਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ। “ਬੇਗਮਪੁਰਾ” ਸਾਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ (ਦੇਸ਼) ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਉਹ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਮੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ

ਦੂਖ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ।।

ਕਹਿਰ ਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ

ਜੋ ਹਨ ਸਹਰੀ ਸੁਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ।।11

ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟੀਚਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਂ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ “ਰੱਬ” ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਸਮਝ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਏਨੇ ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ।

ਡਾ: ਅੰਬੇਡਕਰ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜੋ ਅੰਦੋਲਨ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਠਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡਾ: ਅੰਬੇਡਕਰ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ

ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਸਾਰੀ ਲਹਿਰ ਉੱਠੀ ਸੀਹਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਬੇਡਕਰ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਰਾਮ ਤੱਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਕਿਸੇ ਜਾਤ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ, ਜੋ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੁਕਲ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 43.
2. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.), ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰਜਕ, ਪੰਨਾ 15.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 93.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 293.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 324.
6. ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾਸ(ਟੀਕਾਕਾਰ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ, ਸਟੀਕ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਪਬਲਿਕ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ, ਵਾਰਾਣਸੀ (ਯੂ. ਪੀ.), ਪੰਨਾ 317.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 93.
8. ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾਸ(ਟੀਕਾਕਾਰ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ, ਸਟੀਕ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਪਬਲਿਕ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ, ਵਾਰਾਣਸੀ(ਯੂ. ਪੀ.), ਪੰਨਾ 328.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1164.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1293.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 345.

REPRESENTATION OF INDIAN CULTURE AND SOCIETY: AN ANALYSIS OF AMITAV GHOSH'S THE CIRCLE OF REASON

Dr. Renu Sharma

The present paper aims to depict the rituals, customs and behaviours of the common man living in Indian villages as presented by Amitav Ghosh in his Sahitya Academy Award winning work *The Shadow Lines*. With the movement of Indian writers in English from the subcontinent and back over the last three and a half decades, the thing that has expanded the most in the diaspora in scope and effect is of intercultural friendship and social relations. Diaspora actually are the people living in another country but acknowledge their old motherland. Diasporic writers often write about their homelands (motherland) and a yearning for home, to go back to that lost origin is reflected in their writings. These writers usually jump continents at will and merge the local characters with global ones that result in the depiction of the concept of double consciousness of two cultures, two world-views two languages, two mindsets and two different kinds of experiences.

One can trace the shifting nature of cross cultural human relationships found in diasporic Indian English fiction. The literary cultural output of the contemporary diaspora has metamorphosed the inner kinetics of Indian English fiction at a great scale. The Indian diaspora residing especially in Great Britain and North America has rapidly and increasingly come to dominate the international literary market in the English language. "In this foreign setting, the writer comes into contact with people of many races and nationalities, and absorbs rapidly a multicultural and multilingual international scenario" (Mandal 32).

Amitav Ghosh is a literary talent of Indian Diaspora who also experiments with various forms of cross-cultural interactions in his novels and between his characters. "He is a writer concerned with India's place in larger international cultural networks, whose fiction seems

directly informed by contemporary academic debates about colonialism and culture" (Mee 325).

The characters in Ghosh's novels do not occupy discreet cultures, but they dwell in travel, in cultural spaces that flow across and beyond borders. His novels are borderlands between cultures and such diasporic cultures are produced by ongoing histories of migrations and transnational cultural flows. Once we begin to focus on these inter cultural processes, the notion of separate discreet cultures evaporates and we become aware that all cultures have long histories of border crossings, diaspora and migrations.

Ghosh's first novel *The Circle of Reason* (1980) has received significant critical attention. The novel "written in Salman Rushdie's magical resist mode (magic realism is the mingling and juxtaposition of the realist and fantastic or bizarre elements (Cuddon 448), attempts to recover a continuing tradition of cultural exchange for India Westwards across the Indian Ocean to the Gulf states and Egypt" (Mee 325). The novel is set in India and Africa: on politics and cultural change, involves music and culture.

The Circle of Reason is an absorbing story of Alu's, a master weaver's endless defeats and endless aspirations, in fact the aspirations of one generation daring in senseless world to survive in the next. "It is an interesting narration of myriad colourful, eccentric and quizzical people, of man's relation with machine and his curse, and his salvation with science and reason (Asnani 32-33).

While describing the predicament of Alu, the boy, "with an extraordinary head huge, several times too large for an eight year-old, and curiously uneven, bulging all over with knots and bumps" (3), "the novelist has given us a

perfectly sculpted work of considerable wrath” (Pathak 8). The majority of things that happen in the book, happen to the people around Alu, now and in the past. Alu is orphaned and adopted by his uncle with a passion for determining people's personalities by examining the shapes of their heads. The uncle gets caught in a personal war

with another man in the village. Alu, labeled as a terrorist flees across India and to Africa, where he has an epiphany that money in the cause of all disease and creates a community revolting against the use of money.

The *Circle of Reason* has similarity to Ruth Praver Jhabwala's *The Householder* (1960), which is the story of Prem, a young man who slowly learns the privileges and pains of becoming a householder with the slow growth of love in his arranged marriage. The novel is grounded in a traditional Indian conceptual framework. The difference however is that where Jhabwala chooses one of the four ashrams or stages (of *grahista* or household) as an organizational device, Ghosh seeks to structure his novel with reference to the three cardinal qualities that according to Indian philosophy make individuals what they are *Tamas*, *Rajas*, and *Satwik*, the order indicative of a soul's gradual and upward evolution. Curiously the order is reversed in *The Circle of Reason*.

In the words of Ulka Joshi, part one of the novel is entitled *Satwa: Reason*, which some scholars define as light of consciousness. Part Two *Rajas: Passion* in the novel is described as impurity which leads to activity. This section prepares us for the final section of the novel called *Tamus: Death*, that has been described as darkness and inertia leads to death and decay. Ghosh balances the character Alu whose real name is *Nachiketa Bose*, with *Nichiketa* of the *Katha Upamshid*, who confronts the baser qualities in his own character and with the help of *Yama*, the lord of the dead, moves on to attain the *Satwik*, the highest stage of being. Ghosh has derived all these names of parts of the book from *The Bhagwad Gita* (26-27)

A superficial reading of Amitav Ghosh's first novel *The Circle of Reason* might give the impression that it is a picaresque novel set in the contemporary milieu (Picaresque is the adventurous story of a person, who spends most of his life on the move, and who through his experience satirizes the society in which he lives). “But the novel has a deeper level, an allegorical level. What Ghosh has done with considerable still is the social, the economic, the political, and at a still deeper level, the metaphysical (Joshi 27). The adventures that befall the protagonist stress at one level the struggle between capitalism and socialism; at another level the novel depicts a struggle between the power of cold heartless reason and the nurturing power of human qualities that follow no rules and yet bring a healing touch to all mankind. As Mrs. Verma points out at the end of novel, “the tyranny of your despotic science forbade you to Tell them the one thing that was worth saying, the one thing that was true... all you have to do to cure yourself is to try to be a better human being” (413).

The book is essentially a book about good and evil and it traces the protagonist's struggle for salvation as surely as John Bunyan does in *Pilgrim's Progress* through Christianity. The real strength of the novel lies in its power to bring before the reader the problems of our troubled times without making it a case history. The book ends by avoiding the obvious solutions. The threads draw together, and there is a sense of wisdom emerging at the end what the novel celebrates is a quest.

In a typical picaresque fashion, the protagonist Alu moves from *Lalpukur* in India to *al- Ghazira* in Egypt to the little town of *El- Oued* in the north eastern edge of *Algerian Sahara*. But this journey has the appearance more of withdrawal and retreat than of the bold adventures of Henry Fielding's heroes. It is actually a search for transforming the vision.

Though like *Tom Jones*, *The Circle of Reason* is picaresque in nature, though it does not have the organic unity of the former. It is episodic in nature. There are

innumerable characters and loosely connected episodes. "There are constant flashbacks and in a telescopic fashion one story emerges out of the previous one. The only link which holds together these characters and episodes is the protagonist Alu, as he goes, through life, makes mistakes, stumbles, learns, and is finally on his ways to salvation" (Sengupta 30).

The story begins with the eight-year-old orphan coming to live with his uncle Balaram Base in Lalpukur. When he reaches the village, everyone is struck with the remarkable shape of his head which was "Curiously uneven, bulging all over with knots and bumps" (3). As people wonder at it, Bolai-da comes out with the appropriate comparison (Sengupta 30), "It is an Alu, a potato, a huge, freshly dug lumpy potato, so Alu he was named and Alu he was to remain" (3).

It is the general tendency of the Indians, especially the villagers to change the original the name of the person and give him a name similar to his appearance. They forget his original name and begin to call him by his new name. This is one of the most original aspects of Indian culture and Indian society. Amitav Ghosh has also used this aspect of Indian culture in his novel. As the original name of the protagonist in the novel is Nichiketa Base, but because of his large bumpy head, he is given the name Alu by Bolai-da and till the end of the novel, he is to remain Alu. One can suspect as if he himself forgets his original name. This is how Ghosh has beautifully depicted this element Indian culture.

In Indian villages, whenever there comes a strange thing, the people make a large crowd around that and behave as if they have never seen such a thing before. This innocence and strangeness of the Indian villagers is used by Amitav Ghosh in the novel which is also a part of Indian village culture. We can see this aspect of Indian society in the novel when Alu comes to Lalpukur. Because of the strangeness of his head people gathered around him to see him:

The boy had no sooner arrived, people said afterwards,

then Balaram had run into the house to look for the claws. There were plenty of people gathered outside the big house to vouch for it- boys in buttonless shorts, toothless, shrouded widows, a few men who had not found work for the day, squatting and scratching, Toru Debi threatened and scolded, but not one of them budged. It was not everyday that someone new arrived in Lalpukur (3).

Ghosh also uses the symbol of banyan tree in the novel on the third page. The banyan tree is usually situated in the centre of the village and it is there in almost every village of India. It is here that people, especially old people sit, discuss, and play cards. It is their everyday work to discuss the important and strange issues of the village setting under this tree. Ghosh says in the novel "People talked about all that had happened, sitting under the great banyan tree in the center of the village" (3).

Alu's first adventure is with his uncle's Claws. Balaram Bose, a rationalist in his college days is an admirer of all scientists Jagdish Bose, Meghnad Saha, and supreme among them all, Louis Pasteur. As a practical application of Reason, Balaram is obsessed with phrenology, the science that shows "the connection between the outside and the inside, between what people think and how they are" (17). The instrument for examining the "outside" was a caliper like contraption called the Claws. It takes months for Alu to come to terms with the Claws.

Gradually Alu settles in Lalpukur. It would have been an eventful time had it not been for Bhudeb Roy in whose school he is a student. Alu is bullied out of the school by Bhudeb Roy's sons. As a result he gives up his studies and decides to learn weaving from the most disreputable man of the village Shombhu Debnath, much to the disgust of the respectable people of Lalpukur. Soon the war breaks out and Alu plunges headlong into his uncle's plan of clearing the refugee shanties with carbolic acid. The cleaning operation meant to destroy germs is helpless against Bhudeb Roy, the most dangerous germ of them all. He destroys Balaram, his home, his school

and where Balaram's "house ought to have been, there was orange flame shooting in the sky" (1-48).

The Lalpukur chapter comes to an end with Alu on the move and the police hot on his trail since Bhudeb Roy has denounced him as a terrorist. First he lands in Calcutta and takes refuge in Gopal's house and then leaves for Kerala armed with eight thousand rupees and a few addresses from his friend Rajan:

He passed down a chain of Rajan's Chalia kinsmen, scattered over every factory along the South Eastern Railway, paying out parts of his 8000 rupees where Rajan had told him to, down steadily southwards, stopping to catch his breath in the great mills of Madurai and Coimbatore, till whispers come that the police had orders and a sketch, Rajan had taken in. Then it was time to leave the railways behind, time to slip into the forests of the Nilgiris... then over the water shed into Kerala but then again suddenly rumours of informers of reports to the police, so faster still westwards, down through the mountains, faster and faster... (157).

Alu is next on a boat to al- Ghazira in the mixed company of Professor Samuel and the Calcutta whores, Zindi, Kulfi and Karthamma. Zindi gave him a place in al- Ghazira to work, something good in construction. Six months later Alu is buried in the collapse of an immense building, but what saves Alu are two sewing machines holding up a steel girder. Before Alu is rescued. Ghosh suspends the action as Haj Fahmy relates the story of Nuri Damanhour. When Alu is rescued from the debris after four days, he is a new man with a new solution for all the evils of the world. But he had not taken account of man's cupidity and soon his principles fail.

The ending of the plot is placed in the little town of El-Oued on the northeastern edge of Algerian Sahara where he flees with Zindi, Kulfi and Boss after being tear gassed at al Ghazira. Here he comes into contact with

Mrs. Verma, the only whole person in the novel, a person who has affected a proper balance between reason and spirit. This comes out strongly when Kulfi dies rehearsing for Chitrangada and Mrs. Verma tries to give her a proper cremation despite the vehement protests of Dr. Mishra, the pseudo intellectual.

Rules, rules, she said softly. All you ever talk about is rules. That's how you and your kind have destroyed everything science, religion, socialism- with your rules and your orthodoxies. That's the difference between us: You worry about rules and I worry about human being (409).

This novel ends up on a note of optimism as Alu decides to return home to India. Jyoti Das, the policeman, who had followed Alu from Lalpukur to Calcutta, to Kerala, to al- Ghazira, and finally to El Qued, realises that this victim is no terrorist. Alongwith Alu, he is made whole too. In lyrical ecstasy he watches the birds, "He looked up at the tranquil sky and gloried in the souring birds, the sunlight, the sharpness of the clean sea-breeze and the sight of the huge rock growing in the distance" (423).

What sustains the novel is not so much the plot structure as the allegorical depth. With infinite care Ghosh weaves economic, social and political allegory into the fabric of the novel (Sengupta 29-32).

The economic allegory has settled into the heart of the novel. Ghosh shows that money is at the root of all evils. This is also written in Indian *Vedas* and scriptures like *Bhagwad Gita* and *Ramayana* that man must give up all the temptations of money. They suggest that man must do his work and should not worry about its fruit. Money must be discarded as it is only money that causes him worries and troubles. The same lesson is told in the novel by Ghosh from the words of Alu and also of Balaram's. As Alu says in the novel:

What is this that travels from man to man carrying contagion and fifth, sucking people out and destroying them even in the safety of their own houses, even when

every door and window is shut? Money, The answer is money...we will drive money from the Ras and without it we shall be happier, richer, more prosperous than ever before (281).

Thus Ghosh uses many such symbolic elements which are a reflection of the Indian culture. Ghosh also uses two other symbols of culture the sewing machine, and weaving. It seems that like other Indian people and Indian writers, Ghosh is influenced by Mahatma Gandhi, who has taught Indians to work with their own hands. Weaving was a powerful tool used by Gandhi against British rule in India to avoid and discard the use of foreign clothes. In the same way Ghosh has also to extent tried to teach the lesson to work hard in this novel. The sewing machine is part of the Balram's household, "which had so long and so securely colonized her (Toru Debi's) heart" (6). And when the rivalry between Balaram Bose and Bhaleb Roy is at its peak, when the power of money is about to destroy all that is rational and honest, Toru Debi claims, "Only the sewing machine can save us now" (136).

Although the machine does not save her, for the power of money is triumphant, but significantly when Alu gets trapped under the debris of the star, it is the sewing machine that saves him:

Besides him on the other side, were two sewing machines, of the old kind of black and sold steel. That must be the only ones of their kind in al Ghazira now, real antiques probably kept for display. But if it weren't for them, our friend Alu would have been flattened days ago (240).

The other symbols of culture and of freedom from capitalist oppression is weaving and Ghosh writes lovingly about it:

And so wearing, too is hope; living belief that having once made the world one and blessed it with its diversity it must do so again. Weaving is hope because it has no country no continent. Weaving is reason, which makes

the world maid and makes in human (58).

Ghosh's characters in the novel are a depiction of Indian culture in their dressing sense Bhudeb Roy wears Dhoti and Kurta. Turu Debi Saree, Ahu Loungi, Shombhu Debnath Langot, are all Indian names of the dresses of the villagers and a reflection of the simplicity of the Indians. One another feature of Indian culture is reflected in Shombhu Debnath's sucking on his hookah. Sucking hookahs is a part of Indian tradition. It was used in the older times for smoking. Also the ways of weaving presented in the novel are rooted in the Indian tradition. The book *Life of Pasteur*, plays an intricate role in the novel. The book helps in forging a bond between Alu and Balaram Bose, and the band extends to passionate fight against germs, the seeming root cause of illness, and by extension the ills of society in the process, cleanliness and parity merge and carbolic acid becomes a weapon not only against infectious diseases but against the wicked the impure, against all the enemies of mankind (Parsad 63).

Alu plays the role of a socialist in the novel but his socialism is shattered as he realises that both the sewing machine and the loom have become subsequent to money. It is also through Mrs. Verma that the author celebrates love that endures and nurtures humanity. By the end of the novel Ghosh makes us realize that there is a terrible one-sidedness to the democratic world man has fashioned for himself out of a cold scientific rationalism. Modern science built for man a cage of reason in which he now finds himself trapped. Mankind's salvation now depends on a change in the direction and to stop seeing everything through the cold game of scientific logic.

Like other diasporic writers, Ghosh has employed cross cultural elements in the novel through the character of Shombe Debnath. There is a fine blend of fantasy and realism in the novel helped by myths and symbols. Indian myth and European myth meet and mingle in the

character of Shambhu Debnath. The way he learns the secrets of Jamdani weaving from the Boshaks has echoes both of the legend of Karna and the Promethean legend. In reading the novel one is delighted with the narration which is carried forward in simple lucid prose. The dialogue has its foundation in colloquial expressions. A very important aspect of the style is Ghosh's ability to use expressions that are embedded in the dialect of the place that he is evoking. In Lalpukur he uses Bengali slang like "dush- shala and in al Ghazira he uses Arabic expressions (Sengupta 33). We can conclude with the words that Ghosh is as natural a weaver of words as Alu of cloth, deftly interfacing humour and wisdom to produce a narrative tapestry of surprising beauty. The book has more to it than meets the eye.

WORKS CITED

- Asnani, Shyam "Indian English Fiction: Probing and Possibilities." *Modern Indian English Fiction*, edited by T.S. Anand, Creative Books, 2002, pp 24-36.
- Benson, Eugene, and L.W. Connolly. *Encyclopedia of Post Colonial Literatures in English*, vol.1. Routledge, 1994.
- Cuddon J.A. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 4th Edition, Blackwell Publishers, 1998.
- Ghosh, Amitav. *The Circle of Reason*. Hamish Hamilton, 1986.
- Jhabwala, Ruth Praver. *The Householder*. Penguin Books Ltd., 1962.
- Joshi, Ulka "The Circle of Reason: Caught up in Circles." *The Fiction of Amitav Ghosh*, edited by Indira Bhatt and Indira Nityanandam. Creative Books, 2001, pp 23-29.
- Klovsjo, Johan. "Reason rules Passion." Rev, of *The Circle of Reason*, by Amitav Ghosh. Biz-Rate. 18 April 2006. www.burate.com/the-circle-of-reason.html.
- Library Journal. Rev of *The Circle of Reason*, By Amitav Ghosh. Amazon.Com 8 Nov. 2007, www.amazon.com/circle-reason-amitav-ghosh.
- Mandal, Somdatta. "Shutting Each -Other Out? Cross-Cultural Relationship in Diasporic Indian English Fiction," *Humanism in Indian English Fiction*, edited by T.S. Anand, Creative Books, 2005, pp 32-45.
- Mee, Jon. "After Midnight: The Novel in the 1980s and 1990's." *An illustrated History of Indian Literature in English*, edited by Arvind Krishna Mehrotra, Permanent Black, 2006, pp 318- 336.
- Pathak, R.S. Edited "Introduction." *Recent Indian Fiction*. Prestige, 1994.
- Prasad, G.V. "Re-writing the World in The Circle of Reason." *Amitav Ghosh Critical Perspectives*, edited by Brinda Bose. Penkraft International, 2005, pp 60-71.
- Review of *The Circle of Reason*, by Amitav Ghosh. *Vedams Books From India*. <http://www.vedamsbooks.com/n22309.htm>
- Sebastian, Pradeep. "The Transmit Lounge of Culture." Review of *The Circle of Reason* by Amitav Ghosh. *The Hindu Literary Review*, Feb 01, 2009. www.hindu.com/ir/stories/him
- Sengupta, S. "An allegorical Tom Jones: An Analysis of Amitav Ghosh's *The Circle of Reason*." *Recent Indian Fiction*, edited by R. S. Pathak, Prestige Books, 1994, pp 20-46.

DIASPORA, IDENTITY AND CULTURAL CRISIS IN JHUMPA LAHIRI'S NOVEL THE NAMESAKE

Rafia Zareen, Dr. Renu Sharma

ABSTRACT

Abstract

Jhumpa Lahiri's novel *The Namesake* deal with the themes of exile, alienation, separation, home and family, assimilation and reintegration in the lives of immigrants. This research paper explores a comparative study of the diaspora of the first and second Indo- American generations in Jhumpa Lahiri's *The Namesake*. It also studies the shift from the first-generation diasporic feelings to the second-generation diasporic feelings due to the advent of sophisticated means of communication and technology. The present paper, through the close textual analysis studies the change in the outlook and insight towards the host culture and the native culture from the perspective of the first and second-generation diasporic characters from this novel. The theme of dislocation in the lives of immigrants has also been explored.

Key Words: Diaspora, identity, culture, relations, migration

Jhumpa Lahiri's novel, *The Namesake* describes the struggles and hardships of a Bengali couple who immigrate to the United States to form a life outside of everything they are accustomed to. It explores the concepts of cultural identity, of rootlessness, of tradition and family expectations in a lucid and elegant prose. In her fiction, memory, nostalgia, loss and longing are some of the prominent themes. Her stories tell of people who have moved countries in the hope of a better life, but past remains there as a shadow to remind them of their original roots. This novel is a documentary of such experiences, a glowing miniature of a tiny family making the voyage between two worlds. "The novel is an evocative and deeply felt portrayal of family life and the complexity of relationships, the difficult process of trying to assimilate a new culture and maintain their own cultural connections, identity and belonging" (Sahni,13).

The aim of the paper would be to analyze first and second generation immigrant characters in the novel *The Namesake* and explore complex cultural relations and identity crisis from the contemporary cultural discourse. The paper would be an attempt to examine the conflicting attractions of the American way of life and the tug of traditions between two different cultures. The kind of relationship these characters develop over the years in an alien land, and how the inherited values

always determine one's cultural identity.

Diaspora

The Diaspora has been a favorite topic in the world of literature for innovative literary outputs in recent years. It may be called the literature of people who have flown and tried to settle over the distant territories of the world for various reasons. They always find in dual conditions in the process of settling down. They do not get away from the settled assurance of home and they cannot allow their roots being blown over the fragments of uncertain securities of a foreign land. Man has always enforced man to move from one place to another. Such movements have turned into kinds of exile as dislocation from the homeland was painful. The word "exile" has negative connotations but if it is self-exile, then it becomes ambivalent. An emigrant belongs to a class lower than that of an émigré. An emigrant is someone who leaves his native country. Diaspora and multiculturalism discusses the difference among immigrants, exile and expatriate writing. Exile and expatriate writing is more immersed in the situation at home and the circumstance that prolong the individual's exile or expatriation. It is very much appealing that Jhumpa Lahiri is the child of Indian immigrant when we think of literature on Indian Diaspora. She crosses borders when she migrates to England, her birth place, to the USA and becomes an American citizen. Being "an

Indian by ancestry, British by birth, American by immigration and her parents having the experience of the perplexing bicultural universe of Calcutta in India and the United States, Lahiri mines the immigrants experience in a way superior to Bharti Mukherjee and others” (Sinha, 03). The recurrent theme in Lahiri's writing is the bitter-sweet experience of emigrant to America from India. Her characters are often caught in a cultural indeterminate state-excited about their new home. Lahiri belongs to the second generation of Indian Diaspora whose ongoing quest for identity never seems to an end. Her characters also speak the glory of common life. She says, “I know that my achievement is quite ordinary. I am not the only woman to seek fortune far from home, and certainly I am not the first...As ordinary as it all appears, there are times when it is beyond my imagination” (Lahiri, 13, Interpreter of Maladies)

Cultural Identity

Culture and identity are frequently linked together, but they should not be thought as exactly the same. Culture represents the 'macro-pattern'-the big picture. It includes the customs, attitudes, beliefs, traditions and rituals of a society. Identity represents the smaller, 'more micro' meaning we have as individuals. The sociologist Raymond Williams, in his book, *Key Words: A Vocabulary of Culture and Society* says:

Culture is one of the two or three most complicated words in English language. This is partly so because of its intricate historical development in several European languages, but mainly because it has now come to be used for important concepts in several distinct intellectual disciplines and in several distinct and in compatible systems of thought

Eliot in his essay, “*Notes Towards the Definition of Culture*,” views contemporary condition of third world migration as:

The migrations of modern times . . . have

transplanted themselves according to some social, religious, economic or political determination, or some peculiar mixture of these. There has therefore been something in the removals analogous in nature to religious schism. The people have taken with them only a part of the total culture. . . . The culture which develops on the new soil must therefore be bafflingly alike and different from the parent culture: it will be complicated sometimes by whatever relations are established with some native race and further by immigration from other than the original source. In this way, peculiar types of culture-sympathy and culture-clash appear. (Eliot, 55).

Stuart Hall, in his essay, *Cultural Identity and Diaspora* says that “identity is not as transparent and unproblematic as we think it to be. Instead of thinking of identity as an already accomplished fact, we should think of it as a product, which is never complete, and is always in process, always constituted within, not outside, representation” (113). Hall defines:

Cultural Identity to be a matter of “becoming”, “being”. Cultural identity belongs to the future as much as to the past. It is not something that already exists, transcending time, place, history, and culture. Cultural identities come from somewhere, have histories. But, like everything that is historical, they undergo constant transformation (Hall, 279, *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory*).

In light of the above theoretical background I would analyze first and second generation immigrant characters in the novel, *The Namesake*, and would attempt to address the issues of identity and cultural collision through textual references. As has been demonstrated throughout this paper, diasporas are in a continuous state of formation and reformation. Their situation can change, often dramatically, in response to tumultuous events and more subtle changes in religious

epicentres, homelands and hostlands.

In *The Namesake*, identity is illustrated by intensely examining the importance of one's background, name and culture. The main characters in the story try to uncover the reasoning behind their lineage, which they believe will lead to the discovery of their self with respect to the society they are born and raised. The novel describes the struggles and hardships of a Bengali couple who immigrate to the United States to form a life outside of everything they are accustomed to. The story begins when Ashoke and Ashima leave Calcutta to settle in America. When the novel opens we find that Ashima is pregnant and has two weeks left for her due delivery. She is struggling with abdomen sensations and pain. She calls her husband Ashoke, a doctoral candidate in electrical engineering at MIT. She does not say his name instead utters interrogative that has come to replace it, which translates roughly as "Are you listening to me?" (Lahiri, 2). The tone of the novel is set in very first chapter that the kind of social customs and habits which were part of their cultural heritage in India would directly come in contrast with the customs and rituals of the foreign land. Ashima never thinks of her husband's name, when she thinks of her husband, even though she knows perfectly well what it is. She does not utter his name because it is not the type of thing Bengali wives do. When Ashima is admitted in the hospital, her inherent ties with mother country still remain visible. She thinks that "it is strange that her child will be born in a place most people enter either to suffer or to die" (Lahiri, 4). It was the first time in her life that she slept alone surrounded by strangers. She struggles to negotiate her acquired cultural identity as she is not yet accustomed with an alien culture. She is lost in her conservative views, and wishes she could have been in Calcutta, where women go home to their parents to give birth away from husband and in-laws (Lahiri, 3). Through a series of events finally Ashima gives birth to a son. The

traditional naming process in their families is to have an elder who will give the new baby a name. They write a letter to Ashima's grandmother back in India. The letter never arrives, and soon after, the grandmother dies. As per Bengali culture Ashoke suggests the name of Gogol, in honor of the famous Russian author Nikolai Gogol, to be the baby's pet name, never intended to be used by anyone other than family. Entering kindergarten, the Gangulis inform their son that he will be known as Nikhil at school. The five-year old objects and with the intervention of school administration he was admitted in the school as Gogol. This was the beginning of his conflict within and outside.

The characters in the novel suffer from cultural clash as well as identity crisis. Ashok and Ashima are more prone to these clashes. As they have spent most of their life in India, they feel more attracted to their ancestral land than this new adopted land. Gogol, who is born in America makes several American friends and is more adoptable to the surrounding world. All these characters are neither fully Indian nor American, instead they exist somewhere in between these two worlds. The cultural customs, ideas and habits that are inherently present in every person cannot be substituted with the customs and ideas of other person, but due to the prevailing situation one has to adopt the new customs as a mid-way between two extremes.

The immigrant characters in the novel constantly undergo the process of imitation, adaptation and transformation. They struggle to maintain a balance between the Indian tradition and new ways of life in the foreign land. This is the plight of Diaspora communities. In building new life in a different world something must be destroyed. Gangulis although have build a new world but they have lost the scent and fragrance of their old tradition.

Ashima, during her initial stay in an alien land, was very worried about loss of cultural identity. She was even

terrified to raise a child in a country “where she is related to no one, where she knows so little, where life seems tentative and spare” (Lahiri, 6). The only solace to her was to read *Desh* magazine. The Bengali printed pages, slightly rough, would give perpetual comfort to her. As in every society traditional values bind people together, they are part of one's identity. So these values must be preserved. But it is also a fact that change is the order of the world. Without change societies are bound to perish. Ashima, also has to change, she has to retain both traditions in such a way that neither of these would become a burden for her. Her complete change of traditional values would also mean a betrayal. Her grandmother would never think that “Ashima would eat beef or wear skirts or cut off her hair or forget her family the moment she landed in Boston” (Lahiri, 37). But with the passage of time, she compromised between two different cultures, a compromise which she had to do. She has made way for a culture/identity which belongs neither to her homeland nor to the host land. Her transformation, whether voluntary or involuntary, makes her the creature of mixed identity. Furthermore, cultures survive only because of the experimentation and improvisation of societies. We notice that Ashima feels very lonely and depressed during her initial stay in the foreign land. There is no one to feed or entertain or talk to for weeks at a time. At forty-eight she has come to experience the solitude that her husband and son and daughter already know, and which they claim not to mind. “It is not such a big deal, everyone should live on their own at some point” (Lahiri 161), but Ashima feels too old to learn such a skill. But during the later years of her life, after the death of her husband, she does a similar compromise with the host culture. So Ashima somehow manages to negotiate between two different cultures. “She does the laundry once a month. She no longer dusts, or notices dust, for that matter. She eats on the sofa, in front of the television, simple meals of buttered

toast and dal, a single pot lasting her a week and an omelette to go with it if she has energy to bother. Sometimes she eats the way Gogol and Sonia do when they visit, standing in front of the refrigerator, not bothering to heat up the food in the oven or to put it on a plate.”(Lahiri, 162)

Ashoke, Gogol's father, is also an important figure in the story. He is a defining character both for the family and for Gogol as the protagonist. His accident in the train in India, his decision and effort in moving to America and his death in America are three ways in which he is important to the novel. Ashoke as an Indian young man moves to America after a suggestion given to him by a stranger on the train in India who had the experience of living in England for a while: Although, this meeting was short - the man died in the train accident a few hours after they met- the idea given to Ashoke remained with him until he eventually made the journey to America together with his wife. After the train accident, he envisioned another sort of future. He imagined walking away from the place in which he was born and in which he had nearly died. (Lahiri, 20). To realize his dream, he secretly applied to continue his engineering abroad. When he was accepted with full fellowship, his parents protested. “We already lost you once” (Lahiri, 20). His siblings pleaded, and his mother speechless refused food for three days. We notice that in order to achieve his dream, he has to suffer from the pangs of separation. His family also has to endure the pain of separation. In fact, Ashok's split life is a documentary of immigrant experience of loss and longing.

Gogol Ganguli, although *The Namesake* is essentially the story of Gogol Ganguli, there are more characters involved in the novel, for example Gogol's family members and the girls with whom he has been involved. It is through their perspectives that the story is written. The novel provides more information about Gogol's parents, Ashima and Ashoke, than his sister Sonia.

Among the girlfriends, Maxine and Moushumi have more significance than Gogol's other previous girlfriends. Maxine is an American girl who does not have a dual aspect to her identity or nationality as opposed to Gogol, and this characteristic of hers provides a deep and informative contrast to Gogol with his sense of difference and multiplicity regarding his identity. Moushumi is Gogol's wife who in many respects resembles Gogol and is a child to Indian immigrants; however, she is different from him in her own way of perceiving her identity. Nevertheless, all these characters are inseparable parts of the network around Gogol and provide a sufficient lens through which the theme of cultural clash and identity can be dealt with. Gogol hates that his name is both absurd and obscure, that it has nothing to do with who he is, that it is neither Indian nor American but of all things Russian. He hates having to live with it with a pet name turned good name. It is not the problem with the name, but it is actually the culture that enforces him to locate his identity. It dismays him that his parents choose the weirdest namesake. Leo or Anton he could have lived with. Alexander shortened to Alex, he would have greatly preferred. His name was the only thing that tormented him. He in frustration changes his name to Nikhil but that also did not work. He married Moushumi, a second generation immigrant to find refuge in dual identity. However, she does not adopt Ganguli name, even with a hyphen. Gogol finally realizes the pain his parents would have suffered. He wonders how his parents had done it, dwelling unconnected, in a perpetual state of expectation, of longing. Gogol knows now that his parents had lived their lives in America in spite of what was missing, with a stamina he fears that he does not possess himself. He had spent years maintaining distance from his origins; his parents in bridging that distance as best they could. Gogol finally believes that there is no such thing as perfect name. I think that human beings should be

allowed to name themselves when they turn eighteen, he adds, "until then pronouns" (Lahiri, 245).

Conclusion:

Cultural assimilation for immigrants is a complex process in which they not only fully integrate into a new country, but also lose aspects, perhaps their entire heritage too. The assimilation takes place on socioeconomic status, second language attainment and intermarriage. The novel shows that diasporas are always in transformative phase. They keep on assimilating new customs and life styles from the host culture and in the process lose vital aspects of their own culture. The Ganguli's over the time maintained a balance between two cultures, but the younger generation could not locate their identity in either of the two home-host cultures. They instead inculcate those cultural customs which go beyond nation, history, space and time. "The novel is a fine discussion on "names", "relations", "families", "inheritance" and "cultural assimilation". The novel exposes the eternal quest for identity submerged under black waters of uprootedness and from this black water a new culture reveals the possibility of blending of two cultures through introspection and self-analysis" (Shrivastava, 10).

The central protagonist Gogol acts as a link between two widely cultures. He is caught between the family expectations of being loyal to the mother land and fluent in the host land. His efforts to change name shows the trauma and frustration of the immigrants living between multiply cultural identities. He therefore adopts a culture that in the words of Eliot is "bafflingly alike and different from the parent culture"(203). In this way *The Namesake* is a story of identities. It begins with a migration in the first generations and follows with its specific concerns to the second generation. The family is split; two are Indians and the other two are born in America. The juxtaposition of the different nationalities creates further tensions for the characters involved. As one sees all through the novel, each Ganguli family

member is a singular case and unique version who seeks for his or her own real self and tries to answer the question of identity. Although they live together and share much, they still have differences in their life orientation and their experiences with their identities which are mostly related to their Indian-American lives. There is a marked difference between the first and second generation immigrants in the novel. The first generation immigrants- Ashok and Ashima, suffer from severe identity crisis. They over the period, undergo various adaptations and compromises on social, religious and cultural grounds in order to be the acceptable members of the society. The cultural history which they carry to the adopted land enforces them to shuttle between two horizons and live a life of an enforced other. The first generation immigrants show a dwindling connection to their traditional culture in the form of food, dress, and language. They invent imaginary homeland through memory. Their adaptation of certain aspects of host culture is a tactic to survive the onslaughts of cultural clash. This is evident by the fact that they do not want Gogol to marry an American girl, Ruth because they do not consider it as a positive step. "You are too young to get involved this way," Ashoke and Ashima tell him (Lahiri, 117). They have even gone so far as to point out examples of Bengali men they know who've married Americans, marriages that have ended in divorce.

The second generation immigrant characters- Gogol and Sonia suffer from different identity crisis. They are more concerned with their rootlessness and mixed biography. They try to build their cultural history in the main stream culture, unlike their parents who show extreme longing for their homeland. Among these two characters Gogol is more sensitive towards his place in the American society. He is less attracted by his parents' constant reminders about his roots and role in the society. His identity is what Stuart Hall says, Cultural

identities come from somewhere, have histories. But, like everything that is historical, they undergo constant transformation. Gogol wanted to re-name himself to get accommodated in the host culture without knowing that identity depends much more on the name. He longed for the things which lure him in the new land while as his parents have longed, all these years, for the people they love in India. (Lahiri, 177)

Thus addressing the theme of immigration, identity, collision of cultures, and the importance of names in *The Namesake*, Jhumpa Lahiri demonstrates how much of a struggle immigration can be. The novel takes the readers deep into the Gangulis' immigrant experience: their puzzlement at and isolation from an alien culture, their loss of connection with families in India, where births and deaths occur apart from them; their seeking old ties in a circle of other Bengali immigrants, several of whom become substitute aunts and uncles to Gogol and his sister, Sonia. According to Dubey, "the immigrant experience is complicated as a sensitive immigrant finds himself or herself perpetually at a transit station fraught with memories of the original home which are struggling with the realities of the new world" (Dubey, qtd in "Jhumpa Lahiri. b.1967: Biography-Criticism"). This is the plight and agony of the diasporas living split lives within the confines of multiple cultures in various parts of the world.

To sum up, identity is indeed a matter of choice, though choosing the right one will be quite difficult for those who are at total lost. *The Namesake* by Jhumpa Lahiri, which hopefully will help the understanding the case of identity crisis occurs to diaspora people. Gogol feels identity crisis at the beginning of the novel and reaches at the conclusion that there is no escape from action and identity and action is better than inaction. He tries to find his roots, his identity and finally learns the lesson of action preached by existential philosophy. He realizes that the only way for an immigrant to get rid of identity

clashes is to accept that dual, fragile and hyphenated identity. Much of the part of the novel centers on the Gogol's name that is the most basic part of an individual's identity. This name itself becomes the main cause of identity crisis faced by Gogol. This identity crisis also affects Gogol's family relationship and his social relation with his peers. The identity of the individual, which is consistently affected by society, is something one has to discover through a process of reflections and negotiations. Her works are overtly about immigrants, cultural clashes, assimilation and adaptation and so forth. They disclose how the socio-cultural forces, ethnicity, and genders have influenced the expatriate characters and bring out anxieties, uneasiness, nostalgia, rootlessness and alienation, disconnection in relationship and identity crisis.

Works Cited

Eliot, T.S. 1888-1965. *Notes Towards the Definition of Culture*. New York: Harcourt, Brace, 1949.
Lahiri, Jhumpa . *Interpreter of Maladies*. New York: Houghton Mifflin, 1999 _ _ _ . *The Namesake*. London:

HarperCollins, 2012.print.

Williams, Raymond. *Key Words: A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana, 1976. Pdf.

Hall, Stuart. "*Cultural Identity and Diaspora*": *Colonial Discourse and Postcolonial Theory: A Reader*. Patrick Williams and Laura Chrisman, eds. England: Prentice Hall, 1993.

Hall, Stuart and Paul, Dugay. *Question of Cultural Identity*. Ed. Stuart, Hall and Paul, Dugay New Delhi: Sage Publications. 2006. Pdf.

Sahni, Yogita .*Sense of Belonging in Jhumpa Lahiri's "The Namesake"*. IOSR Journal Of Humanities And Social Science. Volume 19, Issue 1, Ver. XII (Feb. 2014).

Shrivastava, Neelu. *The Diaspora Psyche In Jhumpa Lahiri's "The Namesake"*. Research Scholar Vol. 3 Issue I, February, 2015.

Sinha, Aditya. "*Review of The Namesake*". *The Malady of Naming*. Hindustan Times, September 28, 2003.

Williams, Raymond. *Key Words: A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana, 1976. Pdf.

IMAGES OF ISOLATION IN SYLVIA PLATH'S POETRY

*Navninder Kaur Grewal

ABSTRACT

Abstract

Sylvia Plath, like Erica Jong, Tillie Olsen, Marge Piercy, and many other contemporary women writers, regularly explores the old tension between family and career. Plath's life and writing are riddled with worry and anguish as a result of her refusal to choose and instead try to have both—as most males believe is their birthright. Her passion to writing was entire and unyielding, whereas her attachment to domesticity, particularly motherhood, was equivocal, as seen by her life and correspondence. Surprisingly, the majority of her most powerful, successful work was born out of her domestic relationships and experiences, which she grew to feel, were suffocating, if not killing her. In this paper, I ought to depict the images used by Sylvia Plath in her writings.

Keywords: Images, isolation, identity, feminism, role play, delusions

Frank Kermode examines two assumptions that he believes are important in modern poetry and criticism: first, 'the image is the primary pigment of poetry.' and second, 'the poet who uses it is by that very fact differentiated from other men and seriously at odds with the society in which he must live.' The confluence of deep passion and profound thought is referred to as imagination. Mid-century American poets employed the picture that made them existential thinkers who reflect the tensions of their day. And when it comes to writing about women of that era, Betty Friedan asks,

"Just what was the problem that had no name? What were the words women used when they tried to express it? Sometimes a woman would say, 'I feel empty, somehowincomplete.' or she would say, 'I feel as if I don't exist.' Sometimes she blotted out the feeling with tranquilizer.'

Female writers' professional competitiveness, disillusionment and sense of alienation made them immediately adopted by feminists. The Second Sex, a feminist masterwork by Simone de Beauvoir published in 1949, has long been interpreted as an application of Sartrean existentialism to the situation of women. Beauvoir's primary premise, according to critics, has a Sartrean origin: women are other under patriarchy, and "one is not born a woman, but becomes one."

Sylvia Plath was one of the first American women writers to openly express her actual feelings and

emotions. In her art, she expresses her rage, anger, and despair. Plath's poetry is characterised by a sense of loneliness conveyed via the use of vivid imagery. Looking for images in her poetry is like peeling an onion. Each layer reveals the secret of her loneliness, alienation, confinement of social roles, burden of family heritage, the obsessions of psychic reality and urge towards death.

LITERATURE REVIEW

a) ON ISOLATION

Jean Paul Sartre, a key figure in twentieth-century French philosophy, is recognised for his existentialist philosophy. Sylvia Plath's poetry can be understood as - the conditions of existence of the individual person and her feelings, acts, duties, and thoughts, as his works continue to influence subjects such as sociology, critical theory, and literary studies.

Simone de Beauvoir was a French existentialist philosopher, public intellectual, and social theorist best known for her metaphysical novels, such as *She Came to Stay* and *The Mandarins*, and for her 1949 treatise *The Second Sex*, which provided a detailed analysis of women's oppression and served as a foundational tract of modern feminism. The *Second Sex's* chapter "Woman: Myth and Reality" examines how males created women the "Other" in society by creating a false aura of "mystery" about them. She claimed that males exploited this as a reason to ignore women's concerns

and refuse to help them, and that stereotyping was a constant in society.

b) ON SYLVIA PLATH

The *Sylvia Plath Journals* aid in revealing the sources of Plath's dissatisfaction, despair, and isolation. Her letters reveal her powerful and conflicted emotions of love, hate, wrath, and grief, and the impact of these emotions on her life can be seen in her use of pictures in her poetry. *Elisabeth Bronfen's Sylvia Plath* gives readers a quick overview of Plath's mythology and the ideas that drive her writing.

Edward Butscher's Sylvia Plath: Method and Madness is a biography that emphasises the many roles Plath perfected over her lifetime.

Joyce Carol Oates' novel The Death Throes of Romanticism Plath's work is discussed in the context of romantic imagination in this article.

Sylvia Plath's Poetry Contains Medical Imagery An article by *Ralph Didlake* demonstrates how medical imagery can be as a source of healing or a place of shelter for Plath

IMAGERY IN PLATH'S WORK

Her books represent the contemporary perplexity over meaning, culture, identity, and American totalitarianism: *The Colossus*(1960), *Ariel*(1965) and *Posthumous Volumes* published in 1971: *Crossing the Water and Winter Trees* describes pictures of mythological characters of the sea, the medical setting, and her personal experience, all meticulously crafted and powerfully evocative. Her visuals in poetry perfectly capture the atmosphere of America in the mid-twentieth century. As Betty Friedan has put it, the late 1950s and early 1960s were a period of transition for American women as "comfortable concentration camp", physically luxurious, mentally oppressive and impoverished. As an example consider the images of dehumanisation that appears at the start of the poem, *The Applicant*. The pieces described here are not even flesh, but

'A glass eye, false teeth or a crutch,
A brace or a hook,
Rubber breasts or a rubber crotch,'

People are prone to become objects and sterile as a result of their immersion in a sterile and machine-dominated culture. The nothingness that the applicant embodies reflects the emptiness that surrounded Plath's existence. Women are also referred to as "it" in this poetry, as she, like the man, lacks personality. Plath utilises the neutral gender "it" for woman, while the "black suit" diminishes man's distinctiveness.

The appearances of male figure's various images such as a 'stalker' in *Conversation Among the Ruins*, a 'panther' in *Pursuit*, a bellowing 'black bull' in *The Bull of Bendy law*, a 'maestro' in *The Bee Keeper's Daughter* explore Plath's suffering from a phobic and paranoid reaction to men. The story of a young female subject in search of identity, autonomy, and standing is frequently told through imagery of gendered and generational conflict.

Her domestic story provokes a mixture of pity and anxiety in the reader. They have the ability to shake up one's reality in order to induce catharsis, as well as to increase consciousness of alertness both within and outside the self. *A Birthday Present* begins with a woman making pastry and *Mary's Song* with cooking the Sunday lamb. In both poems, the secure, protected world of kitchen and house very quickly gives way to an inner world of violent and tragic dimensions. There is "viciousness in kitchen", as she says in first line of *Lesbos* and in *Detective* it is "the smell of years burning, here in kitchen ", in the same poem she remarked that there has been a death but paradoxically, "there is nobody in the house at all". Because the woman has long since ceased to exist as a person, there is no one. Her domestic poems are an accumulation of her suffering rather than a dramatisation of it. They not only reject her vision of the outside world, but they also project her inner reality. In *Stings*, Plath identifies with the

“drudgery” of bees. Maybe she compares it to the drudgery of being married to a poet who was writing his own poetry while she dusted, diapered, and worked as his secretary. She addresses what it means to be a woman in terms of the conventional conflict between family and work in several of her poetry. The striking visual imagery depicts marital strife and strained emotional relationships.

Sylvia Plath used a variety of pictures to identify and comprehend human predicament and woman's place in this fluid socio-political scenario. The images obtained in a medical setting are the most common. Poems such as *The Surgeon at 2.a.m.*, *Two Views of a Cadaver Room* and *In Plaster* are well developed examples of her delving deep into her enormous arsenal of medical imagery in order to elucidate the murky territory of self-definition. The poem *Kindness*, on the other hand, is the most frightening example. She expertly chooses a medical metaphor to express the loss of all differentiation and hope of control in this scene.

“The blood jet is poetry,
There is no stopping it.”

Self-referentiality is a common element throughout Plath's early and late poems. Plath's deception was focused on her creative quest. In her words:

“I am a writer and that is all I want to do.”

Plath was a perfectionist when it came to her poetry. The depth of *Spinster's* yearning for order is revealed. Her need for things to be clearly defined is explored through the employment of images such as 'black and white,' 'scrupulously austere,' and 'ice and rock.' Her poems are notable for their intertextual swerves and echoes, as well as their desire to stand out in an already crowded landscape of English poetry. And this was one of the factors that contributed to her isolation and self-destruction. She identifies with both the drones and the queen in *Stings*, and the conflict between her domestic, lyrical, and queenly identities is shown. Sylvia Plath (a

distinctive instance in study) stands out among her contemporaries due to the coexistence of household and literary inclinations.

Another interesting aspect in her poetry is the use of mythical images. She expresses her bottled-up feelings through archaic beliefs. *Lady Lazarus* is a legendary figure of rebirth and suffering. Anti-life, or death, follows life, according to the poet, and is purer and more perfect than life itself. This appears to be the case for 'everything' in Plath's life. But behind it all, there was a raging volcano of emotions and experience. She also seems to be enthralled by the thought of death.

“I have done it again,
One year in every ten
I manage it.”

Though, it might be difficult to separate our understanding of Sylvia Plath's writings from our interest in the Plath myth. This myth deepens as we read her works, and the usage of image in her poetry aids in understanding her persona. Her poetic root system was centered on the drama of her inner crises, which began with her father's death and progressed through her personal struggle with illness and the conflict between household and artistic aspirations.

She felt doubly estranged from such a culture, double objectified by it, and doubly isolated within it as a woman artist, much like the paper doll woman. She was cut off from both her past and her current community.

“I am solitary as grass. What is it I miss?
Shall I ever find it, whatever it is”?

(Three women)

There's no doubt that late-twentieth-century poetry would be very different if Plath hadn't written it. Her poetry embodies a feminist understanding that was groundbreaking at the time. Her daring use of language and new metaphors allowed all poets to write in more personal, free forms and to challenge the traditions. Sylvia Plath acted out the deathliness of an ancient

consciousness in her poetry and in her private life. Plath's work is still a mystery to many of us; therefore there is something worth reading and interpreting in it. Plath's supporters argue that she was a victim of sexist society, that her suicide was a reaction to women's oppression, and that her poetry is choreography of feminine wounds.

CONCLUSION

With the delicate examination of images employed in her poems, the goal of this study is to understand an alienated woman trapped in her shell. However, for the sake of context and to offer further insight on the sensation of isolation conveyed by major visual imagery, excerpts from other works by literary critics and Plath herself will be taken into account.

WORKS CITED

The Colossus and Other poems (London: Heinemann, 1960; New York: Alfred Knopf, 1962).

Crossing the water (London: Faber & Faber, 1971; New York: Harper & Row, 1972).

The Collected Poems, edited with an introduction by Ted Hughes (London: Faber & Faber, 1975; New York: Harper & Row, 1975).

The Journals of Sylvia Plath, ed. Frances McCullough, consulting ed. Ted Hughes (New York: Random House (Ballantine Press), 1982).

The Bell Jar, by 'Victoria Lucas' (London : Heinemann,

1963); by Sylvia Plath London: Faber & Faber, 1975; New York: Harper & Row, 1975).

Bucher, Edward, *Sylvia Plath: Method and Madness* (New York: Seabury Press, 1976).

Lowell, Robert, *Preface to Ariel* (New York: Harper & Row, 1966).

Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, tr. by H.M. Parshley (Vintage, 1989).

Kermode, Frank, (1957), *Romantic Images*, Routledge & Kegan Paul.

Existentialism/translated by Bernard Frechtman.-New York: Philosophical Library, 1947..

Suhl, Benjamin, *Jean -Paul Sartre: the Philosopher as a Literary Critic*:-Columbia U.P., 1970.

Newman, Charles, ed., *The Art of Sylvia Plath: A Symposium* (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1970).

Bloom, Harold, *Sylvia Plath* (New York: Chelsea House Publisher, 1989).

Wagner, Linda W., *Critical Essays on Sylvia Plath* (Boston: G.K. Hall, 1984).

Lane, Gary, *Sylvia Plath: New Views on the Poetry* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979).

Hughes, Ted, 'Sylvia Plath and her journals', in Hughes, Winter Pollen: Occasional Prose, ed. William Scammell (New York: Picador, 1994).

PARTITION OF INDIA AND PUNJAB BOUNDARY FORCE

Dr. R.S. Gurna, Dr. Amarjit Singh

ABSTRACT

With the acceptance of Mountbatten Plan, India was partitioned into two separate states, India and Pakistan. The major victim of this mishap of history was the Punjab, which had been witnessing the communal war of succession rights from March 1947. Boundaries of the two parts of the Punjab were to be demarcated by the Boundary Commission. 17 out of 29 districts were allotted to West Punjab. It was instructed to demarcate the boundaries of the two parts of Punjab on the basis of ascertaining the contiguous majority areas of Muslims and Non-Muslims. It was also instructed to take account other factors. There was communal tension. Keeping in mind the dangerous situation, the British had already started contemplating the measures to be adopted for the ensuring law and order problem. Communal bitterness was at its peak. Both sides were equally merciless neither age nor sex was spared. The Punjab Boundary force proved a failure to contain the communal riots but it was also the Punjab Boundary Force alone that prevented the slaughter from getting completely out of hand.

Partition of India and Punjab Boundary Force

Keywords: Mountbatten Plan, Partition of India, Punjab, Hindus, Muslims, Sikhs, Sir Cyril Radcliffe, Freedom, Jinnah, Riots.

With the acceptance of Mountbatten Plan, India was partitioned into separate states – India and Pakistan. It was one of the greatest calamities, a national trauma, which a nation can face – vivisection of the country on the communal basis. The world's most cunning imperialism had extorted from us the wages of our own political failure, which was the death of cherished hopes of the unity of our emerald land from the Himalayas to the sea. Under the utter chaos a new India was born, but it was like a newly-born crippled child. We paid the price of our own shortcomings; we paid the price for our freedom.

The major victim of this mishap of history was the Punjab, which had been witnessing the communal war of succession right from March, 1947. According to 3rd June Plan, the boundaries of two parts of Punjab were to be demarcated by Boundary Commission. Sir Cyril Radcliffe was appointed its Chairman and Mr. Justice Din Muhammad, Mr. Justice Muhammad Munir, Mr. Mehar Chand Mahajan and Mr. Justice Teja Singh as its Members.¹ It was instructed to demarcate the boundaries of the two parts of Punjab on the basis of ascertaining the contiguous majority areas of Muslims and non-Muslims; it was also instructed to take into account “other factors”.² For the temporary basis 'national boundary' was prepared, according to which 17 out of total 29 districts of Punjab were allocated to

West Punjab. These were: Rawalpindi, Attock, Gujrat, Jhelum, Mianwali, Muzaffargarb, Shahpur, Dera Ghazikhan, Jhang, Lyallpur, Montgomery, Multan, Gujranwala, Gurdaspur, Lahore, Sheikhpora and Sialkot.³ The remaining 12 districts of the United Punjab were included in the East Punjab. These were: Rohtak, Gurgaon, Hissar, Karnal, Ambala, Simla, Ferozepur, Ludhiana, Jalandhar, Hoshiarpur, Amritsar and Kangra. But the crux of problem was the fate of 57 lakh Sikhs, because in national division their legitimate interests were ignored leading to a great deal of apprehension in the minds of Sikhs. Sardar Baldev Singh complained to Lord Mountbatten, “The plan now made implies that a substantial part of our community may go to Muslim dominated area, where a sovereign state, based ostensibly on Islamic principles, is likely to be established. The Sikhs have been unable to obtain any coherent and acceptable guarantee of their security in such a set up. Recent happenings in the West Punjab, particularly in Rawalpindi and Multan, have further proved that we can expect no security whatever under Muslim domination. As the partition of the Punjab has been necessitated to meet the Sikh demand, clear instructions should be given to the Boundary Commission to ensure that as large a percentage of Sikh population as possible is included in Eastern Punjab”.⁴ Regarding this Lord Mountbatten declared, “We have

given careful consideration to the position of the Sikhs, but they are so distributed that any partition of that province will inevitably divide them".⁵ The Sikh leaders had accepted June Plan under the impression that the award would only be a report of findings by Commission to be presented to Viceroy for his final decision and not the final decision of Chairman himself.⁶ They hoped that while giving decision, the British Government would assert its influence to give them concession keeping in view their peculiar position. But within a few days of its working, an amendment was introduced in the Indian Independence Bill stating that the term 'award' of Section 4 means the decision of Chairman of the commission implying that Viceroy could not alter the decision of Commission.⁷ The Sikh leaders wrongly felt that the term 'other factors' mentioned in the terms of reference was particularly used to take special consideration of their religious shrines, irrigation system and economic factors. Their contention was further corroborated by Mr. Arthur Handerson, the then Under Secretary of State on 14th July, while he was speaking in the House of Commons'. He declared: "The provision that 'other factors' will be taken into account, has been made primarily to enable the commission to have regard to the special circumstances of the Sikh community in the Punjab, where considerations such as the location of their religious shrines can reasonably be taken into account upto a point".⁸ Mr. Jinnah and Liaquat Ali strongly reacted against this statement. They considered that such a statement will give the Sikhs an opportunity to introduce a specific meaning to "other factors". Then Lord Listowel sent a telegram to Lord Mountbatten on 16th July stating that it was for the Commission itself to decide what were other factors, and how much importance should be attached to all or any of them. This statement sent a wave of shock among the Sikh leaders. To Present their case, Giani Kartar Singh and Sardar Baldev Singh had already had an

interview with Lord Mountbatten telling him that the Sikhs were anxious (a) that the boundary should be drawn more favourably to them (b) and that the exchange of population should be arranged. The Sikhs had been agitating for the inclusion of Nankana Sahib in the East Punjab.⁹ In support of their demand, they observed 8th July as Nankana Sahib Day. Reuter's Indian Service reported on 8th July that India's 5.7 million Sikhs wore black armbands as they prayed in their gurudwaras today in protest against the threat to split their community under the partition plan. Gurudwara congregations approved a resolution declaring that 'any partition that did not secure the integrity and solidarity of the Sikhs would be unacceptable and create a difficult situation'.¹⁰ Even Major J. M. Short, who had a very good rapport among the Sikhs, was summoned back to India to impress upon the Sikhs to give up their demands.¹¹ His impression was that the Sikhs were not satisfied with the 3rd June Plan. On 10th July, Maharaja of Patiala brought a delegation of 10 retired Sikh officials to see Lord Mountbatten to discuss about the Boundary Commission. Lord Mountbatten refused to meet them and asked his Chief of Staff, Lord Ismay, to explain to them that the Viceroy had nothing to do with the Boundary Commission. Boundary award was a matter in which he could neither intervene nor seek to influence the Chairman.¹² The Sikh leaders declared that they would create a trouble on a big scale if Nankana Sahib was not included in East Punjab. Sir Evan Jenkins, the Governor of Punjab, wrote a letter to Lord Mountbatten on 10th July stating that he had just an interview with Giani Kartar Singh. The Giani was extremely frank about the intentions of the Sikhs that they meant to make trouble if the decision based on the Boundary Commission was not of their liking. The Giani elaborated the Sikh claim, they must have at least one canal system; they must also have Nankana Sahib, finally the arrangements must be such as to bring 3/4 or

at least 2/3 of the Sikh population into the Eastern Punjab. The Giani said that they have to fight on revolutionary lines by murdering officials, cutting railway lines and telegraph lines, destroying canal headworks. Finally Giani wept and appealed to Jenkins to do what he could to help the Sikhs during the period of great trial. This was the nearest thing to an ultimatum yet given on behalf of the Sikhs; they were undoubtedly very puzzled and unhappy.¹³ Jenkins concluded that with the Sikhs demanding Chenab as the Western boundary and the Muslims hoping to stretch their tentacles as far as Ambala, everyone behaving as though they had just been at war and were going to have a new war within a few weeks. Akali leader declared to organise demonstrations on 27th July at Nankana Sahib, which due to prohibitory orders fizzled out.¹⁴ In a final desperate bid, on 6th August, Master Tara Singh deputed a Sikh delegation under the leadership of Principal Ganga Singh to see Lord Atlee asking him to find sometime before the Boundary Commission gives its award to hear representatives of about six million of Sikhs who flocked around Britain's banner as one man in the last great wars. Atlee refused to see the delegates. Lord Listowel offered to meet members of the delegation in order to make their acquaintance but made it clear in so doing that he would not be able to say anything about the Boundary Commission.¹⁵ In spite of all resolutions and representations made by the Sikh leaders the award went much against their wishes which were submitted on 12th August. The Sikh leaders were also agitated for the loss of Lahore and canal colonies of Sheikhpora (including Nankana Sahib), Lyallpur and Montgomery districts. The Gurdaspur district (except Shakargarh Tehsil) which was allocated to West Punjab in national division went to East Punjab. The four police stations of Kasur Tehsil of Lahore district were also included in the East Punjab.¹⁶ This dismayed the Muslim Leaguers and they dubbed it as an unjust decision because Gurdaspur

district was of vital significance being only useful link (through Pathankot) between India and J & K. The award added fuel to the fire which was already ravaging the whole Punjab.

Keeping in view the dangerous mood of the Sikhs and the counter preparations made by green shirt Muslim League National guards, the British had already started contemplating the measures to be adopted for the ensuing law and order problems. Initially, Sir Jenkins formed a Security Council with Khan Iftikhar Hussain of Muslim League, Bhim Sen Sachar of Congress Party and Sardar Sawaran Singh of Akali Party as its members. But it was soon hamstrung by Muslim non-cooperation.¹⁷ On 17th July, a meeting of Partition Council was held to chalk out the plan of action in the event of possible clashes or disturbances in the neighbourhood of boundaries between the two dominations before and after 15th August. A provisional Joint Defense Council was constituted with Lord Mountbatten as its Chairman and Sir C. J. Auchinleck, Mr. Jinnah, Liaquat Ali Khan, Dr. Rajendra Prasad and Sardar Baldev Singh as its Members. Meanwhile, on 22nd July, the Partition Council decided upon the formation from 1st August, of a special military command in the disputed areas of the Punjab. Major-General T. W. Rees of 4th Division was nominated as Joint Commander of what became known as the Punjab Boundary Force. Brigadier Digambar Singh Brar and Colonel Muhammed Ayub Khan were appointed as advisers of General Rees on behalf of India and Pakistan respectively.¹⁸ The force comprised some 55,000 officers and men mostly from mixed units which had not yet been partitioned. It was reputedly the largest military force ever collected in a specific area in a country to keep order in time of external peace. Although it had a high proportion of British officers, it included, of course, no British units which were explicitly barred from operational use.¹⁹ It was decided that the chain of control from the two Dominion governments to Major General Rees should be through the Joint Defense Council and the Supreme Commander and that the troops should be in position in

the 'disturbed areas' by the 7th or 8th of August at the latest. Twelve districts, viz., Sialkot, Gujranwala, Sheikhpora, Lyallpur, Montgomery, Lahore, Amritsar, Gurdaspur, Hoshiarpur, Jalandhar, Ferozepure and Ludhiana were declared disturbed areas.²⁰ After taking over the charge, General Rees declared on 4th August that the Punjab Boundary Force would be responsible for maintaining the law and order with the close collaboration with the civil authorities. Special powers were also conferred upon the armed forces by section 2 of the Punjab Disturbed Areas (Special power of Armed Forces) Ordinance 1947. But despite all these unprecedented security measures the overall situation became worse in the Punjab as the date of transfer of power was drawing near. Communal passions arose high; armed squads of rival communities attacked one another with equal ferocity and with a spirit of vengeance. General states, "Communal bitterness was at its peak, and the masses were egged on and inflamed by shock troops of resolute and well armed men determined to fight throughout the killing was barbaric in its ferocity. Neither age nor sex was spared mothers with children in their arms were cut down, speared or shot. Both sides were equally merciless".²¹ As the violence escalated Jenkins bombarded Mountbatten with telegrams to the effect that the Boundary Force was inadequate and 9 out of 12 districts were badly affected. He requested Lord Mountbatten to send reinforcements for Punjab Boundary Force and also the Air force Squadron for tactical reconnaissance.²² But Commander-in-Chief Sir C. S. Auchinleck reported that there were very few aircrafts for the job required of them and it was quite impossible to provide air 'standing patrols'.²³ The large-scale exodus of refugees was also a great problem before the force. The civil authorities demanded escorts from the Punjab Boundary Force for these defenseless, ill-fated refugees. They brought with them tales of horror and woe which gave rise to a desire to exact retribution and retaliation. Even Jenkins reported on 13th August that the Muslim League National Guards were out in streets of Lahore in their

green uniforms to commit atrocities and that the Police were most unreliable. He again complained against the inadequacy of Punjab Boundary Force for present and future tasks.²⁴ By 13th of August, Lahore and Amritsar districts were out of control. On 14th August Sir Auchinleck met general Rees and Jenkins and discussed the imposition of Martial Law. Then he flew over the trouble-spots and reported that 'no amount of troops can stop the indiscriminate butchery which appears to be going on both sides'.²⁵ While most of India and Pakistan celebrated Independence Day with peaceable rejoicings, in the Punjab it was a day of violence and terror; thus the failure of Punjab Boundary Force to stop the communal war in the Punjab was already apparent by 15th August. A fortnight after his operative command, General Rees force was being bitterly criticised by both sides. On 29th August the Joint Defense Council decided to disband it and to abolish it on 1st September. It was decided that the governments of India and Pakistan now would look after their respective areas which were under the operational control of Punjab Boundary Force. Thus Punjab Boundary Force proved a failure to contain the communal riots. There were many factors which led to its failure. The total population of the 12 districts in which this force was deployed was about 14.5 million distributed over 17,932 inhabited towns and villages in an area of about 37,500 square miles. Though the force seemed large, it had little more than one soldier per square mile of the territory it had to cover.²⁶ The strength of Punjab Boundary Force was not sufficient to check the communal riots. Keeping in view the communal frenzy, Amritsar district alone needed one division of Boundary force and Lahore district need about two divisions. Thus the whole boundary force was barely sufficed for these two districts. A force of 55,000 men, which appears to have been its actual strength, could not possibly control the situation even if it were 100% reliable.²⁷ The key fact was the break-down of civil government. Without effective civil authority it is impossible for any army to prevent murders, arson and rapine committed by ordinary

people against ordinary people over a vast rural and urban area. And the military arm itself was gravity weakened by rising communalism among the troops, excited both by what they saw with their own eyes. They did not want to open fire on the mob belonging to their community. Many troops deserted the army, British officers felt that they were not getting same support from subordinates who knew that they would not be responsible to their present superiors much longer and that they could not hope for much promotion or reward for them.²⁸

The British officers were no longer interested in maintaining law and order and thus putting their lives in risk because they knew that they were leaving India that their days were numbered. They, while presiding over the awesome human tragedy, made no serious effort to save the lives. Take the example of riots of March 1947, which erupted in Amritsar. The two main bazars of Amritsar were destroyed while 'not a shot was fired by the police and even military' – and this, as Penderel Moon recalls was the city of Jallianwalla Bagh massacres, where they once had fired 1600 rounds in defense of their Raj.²⁹

At that time, the Punjab lacked the political leadership of high order which at that time was needed most. On the contrary many political leaders incited their respective religious followers to murder the people of other opposite religious community. In such an atmosphere, the soldier's task became an almost impossible one.

The British authorities and Indian and Pakistani leaders had never anticipated the communal violence on such a large scale. Therefore they could not make fool-proof arrangements to cope with such unprecedented communal frenzy.

But all the same, this force had also some plus points which can't be overlooked. It was the Punjab Boundary Force alone that prevented the slaughter from getting completely out of hand; that enabled the new governments of the newly created provinces gradually to get into the saddle; and that saved the refugees of both communities from extermination, and started to cope

with the problems of their movement and administration. Moreover, between the Governments of the two new Provinces, the Punjab Boundary Force was the only satisfactory go between.³⁰

REFERENCES

- Nicholas Mansergh and Penderel Moon (eds.), *The Transfer of Power 1942-47* (London, 1982), Vol. XII, p.744.
- *Ibid.*, Vol. XI, p. 91,
- *Ibid.*, p. 94.
- *Ibid.*, p. 69.
- *Ibid.*, p. 87.
- *Ibid.*, Vol. XII, p. 429.
- *Ibid.*, p. 64.
- *Ibid.*, p. 202.
- *Ibid.*, Vol. XI, p. 761.
- *Ibid.*, Vol. XII, p. 17.
- *Ibid.*, p. 79.
- *Ibid.*, p. 94.
- *Ibid.*, pp. 72-74.
- *Ibid.*, p. 401.
- *Ibid.*, pp. 340-341.
- *Ibid.*, pp. 747-749.
- H. V. Hodson, *The Great Divide* (London, 1969), p. 338.
- Mansergh and Moon, *op. cit.*, Vol. XII, p. 327.
- H. V. Hodson, *op. cit.*, p. 344.
- *Ibid.*, p. 247.
- H. V. Hodson, *op. cit.*, p. 345.
- Mansergh and Moon, *op. cit.*, Vol. XII, p. 584.
- *Ibid.*, p. 668.
- *Ibid.*, p. 675.
- *Ibid.*, p. 736.
- H. V. Hodson, *op. cit.*, p. 344.
- Penderel Moon, *Divide and Quit* (London, 1961), p. 95.
- H. V. Hodson, *op. cit.*, p. 405,
- Penderel Moon, *op. cit.*, p. 81.
- H. V. Hodson, *op. cit.*, p. 410.

SUFISM AND KASHMIR VALLEY

*Mehraj ud din , * *Dr Dharminder Singh

ABSTRACT

Introduction: Sufism, or Tasawwuf, is an ideological belief system of the Islam mysticism that took off in the 7th century by mystics from the Central Asia who avowed that they had discovered the way to obtain knowledge of Allah. The term Sufi (meaning the "man of wool" in Arabic) was coined for these ascetics who wore coarse woollen garments known as 'sufu. Sufism is a corridor to expansion of consciousness and realisation of self and the universe as a whole. It unlocks the innate spiritual and intuitive abilities of the practitioner while bringing about a holy communion with God through a personal relationship with the Divine. They emphasised on seven stages to be one with God: Repentance, Abstinence, Renunciation, Poverty, Patience, Trust in God, and Submission to the will of God.

Sufism is the mystical belief and practice in which sufis seek to find the truth of divine love and knowledge through direct personal experience of God. Sufism is a corridor to expansion of consciousness and realization of self and the universe as whole. It unlocks the innate spiritual and intuitive abilities of the practitioner with God through a personal relationship with the divine. The practice of Sufism is to focus on the renunciation of worldly things purification of the soul and the mystical contemplation of God's nature. There is great impact on the people of whole world by sufis. The common people got enchanted by the simple ascetic life style of the sufis their humanism and unique nature pleased them. People of all creeds, caste and religion, educational and financial levels were down towards them.

Key Words: Sufism, Mystical, Contemplation, Primordial, Tasawuf, Tariqat, Murshid Murid, Nafs, tazkiyah

Introduction: Islamic mystics are called Sufis and their way of life is Sufism. Sufism and Sufis are popular in the world. The philosophy of Sufism believes in one God and regards every individual and everything else as part of Him. The Sufi saints preached that 'God is one', all is in God', 'nothing is beyond outside Him' and 'one can find God by renouncing everything except loving devotion to God.' The Sufi movement started in Persia and evolved into a well developed movement by the 11th century. Sufism found its way into India during the eleventh and twelfth centuries when many Sufi saints came to India particularly in Multan and Lahore of the Indian subcontinent. Sufis, Bhagats and Sikh Gurus are pioneers of a stereo-typed movement to resist orthodox conservatism of Islam and Hinduism.

Theoretical Perspective: Sufism known as tasawuf, in the Arabic speaking world, is in the form of mysticism that emphasizes introspection and spiritual closeness with God. The practice of Sufism is to focus on the renunciation of worldly things. Purification of the soul and the mystical contemplation of God's nature. Follower try to get closer to God by seeking spiritual learnings known as...tariqat"

Sufism is the mystical belief and practice in which sufis seek to find the truth of divine love and knowledge

through direct personal experience of God. Sufism is a corridor to expansion of consciousness and realization of self and the universe as whole. It unlocks the innate spiritual and intuitive abilities of the practitioner with God through a personal relationship with the divine. The practice of Sufism is to focus on the renunciation of worldly things purification of the soul and the mystical contemplation of God's nature. There is great impact on the people of whole world by sufis. The common people got enchanted by the simple ascetic life style of the sufis their humanism and unique nature pleased them. People of all creeds, caste and religion, educational and financial levels were down towards them. It neutralized the Hindu, muslim tension in society, their belief in equality led them to protest against caste domination, consumption of Alcohol, gambling and slavery. There is no doubt that the followers of Sufism had not pay an attention towards the welfare of whole mankind, they had provided the best service and still providing for the benefit of the mankind on earth. Its very interesting subject to pen down the unique work of the scarifications of sufis for the welfare of mankind. For all the strands of thought, tradition, and belief that make up the Islamic universe, Sufism in its doctrinal aspect stands out as the most intact, the most purely

Islamic: the central strand. Opponents of Sufism often charge it with having originated outside Islam, but a close study of the various schools of philosophy and theology, and a comparison with "primordial" Islam as revealed in the Koran and Hadith (authentic sayings of the Prophet Muhammad), will vindicate the Sufis' claim of centrality, of strict adherence to the original purity of the Revelation.

In the context of the history of thought, in fact, Sufism - always insisting on a return to the sources of the Tradition - can be seen to have functioned at times as a positive and healthy reaction to the overly rational activity of the philosophers and theologians. For the Sufis, the road to spiritual knowledge - to Certainty - could never be confined to the process of rational or purely intellectual activity, without sapiential knowledge (zawq, "taste") and the direct, immediate experience of the Heart. Truth, they believed, can be sought and found only with one's entire being; nor were they satisfied merely to know this Truth. They insisted on a total identification with it: a "passing away" of the knower in the Known, of subject in the Object of knowledge. Thus, when the fourth/tenth century Sufi Hallaj proclaimed "I am the Truth" (and was martyred for it by the exoteric authorities), he was not violating the "First Pillar" of Islam, the belief in Unity (Tawhid), but simply stating the truth from the mouth of the Truth.

Tariqat"... A tariqat (or tariqqh) is a school or order of Sufism, or specifically a concept for the mystical teaching and spiritual practice of such an order with the aim of seeking....haqiqat: which translated as ultimate truth. A tariqat has a murshid (guide) who plays the role of leader or spiritual director. The members or followers of a tariqah are known as muridin, (murid ,singular) meaning "desirous, viz" Desiring the knowledge of a God and loving God'(also called a faqir) tariqa is also belived to be the same as tzadik of Judaism meaning the rightly guided one. Tariqa "in the four spiritual stations. The stations are shariyat, tariqah, haqiqat and fourth station Marifat, which is considered unseen" and actually located at the center of the haqiqat "it is the

essence of all four stations. Silsila is an Arabic word meaning chain, link, connection often used in various senses of lineage. In particular it maybe translated as spiritual his khilafat to his followers, spiritual descendant. In urdu silsila mean saga.

The five large tariqas in South Asia are

1. The. Naqashbandhi" Order named after Bahu ud Din naqashnand Bukhari.
2. The Qadri order named after sheikh Abdul Qadir jilani"
3. The Chasti order named after Khawaja mawdood chisti while Khawaja moynudin chisti is the most famous sheikh.
4. The Suhrawardi order named after shahab al Din shuharawardi.
5. The kubrawiy order named after sheikh Nadjjim ud din kabra discovered it in moder day uzbekistan
6. Firdousia silsila or order is another name for it and popular in eastern india, Bangladesh and Mauritius.

Central ideas in Sufism:

The three central ideas in Sufism are:

1. Nafs (self Ego or psyche).
2. Qalb (heart)
3. Ruh (spirit)

The Nafs"(self Ego) is the aspect of the psyche that can be viewed along a continuum and has the potential of functioning from the grossest to the highest leavel. The self at its lowest level refers to our negative traits and tendencies, controlled by emotions, derives and its gratification, sufic psychology identifies seven levels of the Nafs, which have been identified in the Quran. the origin and basis of their terms in Quranic and have been expounded upon by centuries of sufi commentaries. The process of growth depends on walking through these levels. There are: tyrannical self. Regretful self, inspired self, serene self, pleased self, pleasing self and the pure self.

In the sufi view, the purification (tazkiyah) of Nafs (spirit) the purity of all faculties of the soul . Qalb(heart) Ruh (spirit) and aql (mind) thus purification of the soul

or tazkiyah-e-nafs requires are to eschew all bases instincts that prevent a person from developing into a divine existence. azkiyah is an Arabic-Islamic term alluding to "tazkiyat al-nafs" meaning "sanctification" or "purification of the self". This refers to the process of transforming the nafs (carnal self or desires) from its deplorable state of self-centrality through various spiritual stages towards the level of purity and submission to the Will of Allah. Its basis is in learning the shari'ah and deeds from the known authentic sunnah and applying it in your own deeds through life resulting in spiritual awareness of Allah (being constantly aware that He is with us by His knowledge and knows all that we do, along with being in constant remembrance or dhikr of Him in your thoughts and actions) being the highest level of Ihsan. The person who purifies himself/herself is called a Zaki. Tazkiyah, along with the related concepts of tarbiyah – self-development and ta'lim – training and education, does not limit itself to the conscious learning process: it is rather the task of giving form to the act of righteous living itself: treating every moment of life with remembering one's position in front of Allah.

Qalb"(heart) in sufi psychology the heart refers to the spiritual heart or qalb, not the physical organ. It is this spiritual heart that contains the deeper intelligence and wisdom. It holds the divine spark on spirit and is the place of gnosis and deep spiritual knowledge. In Islamic philosophy, the qalb, or heart, is the origin of intentional activities, the cause behind all humans' intuitive deeds. While the brain handles the physical impressions, qalb (the heart) is responsible for deep understanding within the sadr (the chest). Heart and brain work together, but it is the heart where true knowledge can be received. Qalb"(heart) in sufi psychology the heart refers to the spiritual heart or qalb, not the physical organ. It is this spiritual heart that contains the deeper intelligence and wisdom. It holds the divine spark on spirit and is the place of gnosis and deep spiritual knowledge. In Islamic thought, the heart is not the seat of feelings and emotions, but of rūḥ refers to the immortal cognition,

the rational soul. Qalb literally means to turn about. So what is the connection between "turn about" and "the heart"? When something turns about, it does not remain the same and so does our heart. Our feelings and thoughts change all the time and that is why it is called Qalb. In the Quran, the word qalb is used more than 130 times.

In Sufism, the main goal is to develop a heart that is sincere, loving and compassionate and to develop that hearts intelligence, which is deeper and more grounded than the rational abstract intelligence of mind. Just as the physical heart supplies blood to the body, the spiritual heart nourishes the soul wisdom and spiritual light, and it also purifies the gross personality traits. According to sufic emotions are from the self on Nafs, not from the heart. The Qalb "meditates between the Nafs and spirit. Its task is to control the Nafs and directs the man towards the spirit. Ruh (spirit) in Sufism Ruh(Arabic plural arwah) is a person's immortal, essential self phenoma, i.e the spirit or soul. It is direct connection with divine hidden to immediate conscious surface consciousness zahir. Some mystics named Ruh"as (batin or the esoteric self or Qalb") The sufi, mostly believes in strong soul as it brings him close to divine. Soul is strengthened by the spiritual training given by the perfect spiritual guide called (murshid) this eventually leads to the nearness to Allah"

Sufism in Kashmir: The Sufism of sufis for the welfare of all mankind as far as my birth is concern in my mother land Kashmir i would like to write the role of sufis in it, there is doubt that kashmir is known as(resh waer or peer waer) Means -sufi garden valley of Reshi. The Reshi order is a religious tradition concept for the mystical teaching on spiritual practices associated with religious harmony of Sufism in the kashmir valley. The suffi saint rIshi influenced rishis of the valley include rIshi Mir sahab Nund reshi also known as sheikh noor ud din wali. The reshi order has made an important contribution for kashmiriyat. The ethic, national, social, and cultural consciousness of Kashmiri people, as well a distinctive contribution to global islaam the candle of religion is lit

by the rishis, they are the pioneers of the path of belief. The heart warming quality of humble souls emanates from the inner purity of the hearts of rishis. This vale of kashmir that you call a paradise, owes a lot of its charm to tradition, set in Vogue by the rishis.

Nundreshi (Kashmiri nundresh, 1377-c, 1438) also known as sheikh noor us din noorani and by the honorary title "Alamdar e kashmir" Was a sufi saint of Kashmir was among the founders of the Rishi order, he was mystic, poet and Islamic preacher . The leading Kashmiri sufi figure sheikh noor ud din wali was highly influenced rishi by Lal Ded also known as Laleshwari . The first written record of Lal Ded's life is contained in the Tadhkirat-ul-Arifin (1587), a collection of biographies of saints and religious figures written by Mulla Ali Raina, and followed by an account of her life in Baba Daud Mishkati's Asrar ul-Akbar (1654). In these texts, Lal Ded is described as a mystic saint, appearing in the forest to travelers. In 1736, Khwaja Azam Diddamari's Tarikh-i-Azami contained a more detailed account of Lal Ded's life.[9] She is also noted in a Persian chronicle, the Waqiyat-e-Kashmir (1746) in which she is described as being famous in the reign of Sultan Alau-din (1343–54) and died in the reign of Sultan Shihab-ud-din (1354–73). Lal Ded is also believed to be a contemporary of Mir Sayyid Ali-Hamdani, an Iranian Sufi scholar and poet, who recorded stories of her in his own verse during his travels to Kashmir. Lal Ded's poems represent some of the earliest known works of Kashmiri literature, and were written as Kashmiri began to emerge as a distinct language from Apabhramsa-prakrit, which was spoken in North India. A total of 285 poems, known as vakhs, are attributed to Lal Ded. Lal Ded's vakhs drawn from influences and languages that made contact with the Indian sub-continent in her life, drawing from Sanskrit, Islamic, Sufi, and Sikh cultures. She continued the mystic tradition of Shaivism in Kashmir, which was known as Trika before 1900.

The leading Kashmiri Sufi figure sheikh noor ud din wali was highly influenced rishi by Lal Ded . He ultimately led to the formation of the Rishi order of saint's and later

gave rise to many Rishi saints like Reshi mir saeb. Lal Ded and her mystical experience continues to have a deep impact on the psyche of Kashmir . A voice which resonated in the valley and spoke directly to the people was heard with all seriousness, and recorded in collective memory and later passed down as a vakhs-meaning speech this is the voice of mystic of the Kashmir. Lal Ded whom the Kashmiri Muslims and Hindus alike as a, mystic star. The fact that she was a rare diamond both as a saint and as a poet. Is an indisputable argument acknowledged by all Kashmiris it is evident through vakhs" which she uttered as direct outpouring from her heart rather than intentionally shaped poetic compositions that Lal Ded is the most powerful symbol of Kashmir civilisation ethos. There was no polarization between Kashmiri Hindus and Muslims in her time! The vakhs made a remarkable impact on the collective psyche of the two communities. She was called lal eashwari by Hindu and lalla aarifa by Muslims showing that both recognised her spiritual attainment in accordance with their religious perception .She performed a great role for the welfare of the brotherhood of Kashmir and for the cultural language by her respectable meaningful poetry.

A sufi tradition and saints, including Hamza makdum "Rishi, mir saeb Gayamudin Rishi and shamas faqir. Sheikh ul alam taught to the people his simple gospel of fear of God and responsibility before him, commitment to the standards of truth, justice, love and service of humanity. He is supposed to have loved Kashmir and its people very intensely and was a revolutionary himself. Sheikh noor ud din wali (Alamdar e Kashmir) is one of the most prominent scholars and Du'ah of Kashmir he used his poetry as told to spread the true knowledge of Islam. His poetry is commonly known. The main subjects of his poetry. He vehemently criticizes the so called mulla and scholars of Islam. He was a man of innate foresight and Institute knowledge. One played an important role for the mankind as far as the cultural and the natural of this universe. One of his most famous and oft quoted

couplets "Kashmiri aann poshi teli yeli wan poshi" teaches us to protect forests because food will be lost as long as forests are lost. There is no doubt that sheikh performed a protective role for the welfare of the Kashmiri cultural language by his Kashmir poetry or (keshir shruk) some are as under.

Khudai chu akui naaw chis lacha"

Zikri rus akh khacha muu

Umar wandun akui pacha

Rizki rus akh macha muu

(Urdu translation "khuda eak hi hai agar chi is ke lakhoun naam hai is ki zikir see gass ka eak tinka b gafil nahi . Zindagi ko nihayat mukhtasar samaj lena . Deekh yaha eak makhi bi rizik k bagir nahi".) (English translation "God is one but. With hundred names, not a straw of grass -even is inattentive invoking him. Deem not thy life more than a jetty, see not even an insect is without sustenance).

Su aous tie suu aasie

Sue sue karie zi ha zuwoo

Su seeri andeshie kaasie

Ha zuwa payas petoo"

Urdu translation (Wahi azal se tha aur wahi abhi taq bakii hai meri jaan ausi ka naam lee lee kar aus ka zikir kar Wahi tunhare nadeshe dour kar sakhta hai aee meri jaan zara kabil adraaq ban zara apne anjaam ki fikir kar.) Lal Deb performed a great role for the welfare of the brotherhood of Kashmir and for the cultural language by her respectable meaningful poetry like

Wei chaan chass bo seer sey andhar,

We chum praz lan ser sey manz" . (Allah")

Boo. Zith te roo zith wuch baras

Ghare chuey tas. Sunn duy bo kus selal.

(I see you every where, your presence dazzling in every thing including my own self when I look inside me, there too I find you. Now I understand this house also belongs to you -and then who am I lalla.)

shiv chhee thali thali ro zaan

Mow zaan huend tai musalmaan

Truk ai chhukh tei pa nun par zaan

Soi chai sahibas zae ney zaan

(The presence of Shiv G can be felt every where in every object and creature how stupid -to discriminate individual -Hindu and Muslim if you are truly sensible recognize your own self it will help you achieve the eternal truth the supreme lord.) Kashmiri Sufism is the most powerful symbol of Kashmir civilization ethos. Sufism has a great role in building Kashmir civilization ethos, culture and tradition as harmonious way of life in valley. Sufism constructed an integral cultural identity of Kashmiri people without any polarization between Kashmiri Hindus and Muslims .

References

1. Kak Jaishree and Rishi Nund (2013). Lallā to Nūruddīn : Rishī-Sufi poetry of Kashmir : a translation and study. Motilal Banarsidass Publishers,
2. Peer, N. (2020) Role of Sufism in Kashmiriyat and Communal Harmony international Journal of Applied Research 2020 6(7) 342-345 URL
3. Rafiq Abdul Qaiyum.(2002). Sufism in Kashmir:
4. Rishi, Nund and Kashmiri Ghani. Translated by Paul Smith (2016). Three Great Sufi Poets of Kashmir: Lalla Ded, Nund Rishi, Ghani Kashmiri: Selected Poems. Create Space Independent Publishing Platform,
5. Saiyid Athar and Rizvi Abbas A History of Sufism in India, Vol.1, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, New Delhi, 1978, p.112
6. Shah Sayed Ashraf.(2014) Sufi Saints of Kashmir, Partrode
7. QADIR SURAYA (2020) IMPACT OF SUFISM IN KASHMIR:A STUDY OF SHAIKH NURUDDIN WALI. ZENITH International Journal of Multidisciplinary Research ISSN 2231-5780 Vol.10 (8), August (2020), pp. 29-35

THE NERVOUS SYSTEM REMEMBERS: UNDERSTANDING ANXIETY THROUGH CHILDHOOD TRAUMA

Dr. Mansi Kapoor

ABSTRACT

Childhood trauma leaves invisible imprints that often reemerge in adulthood as anxiety, fear, and emotional dysregulation. This paper explores the psychological, neurobiological, and social mechanisms linking early adversity to adult anxiety disorders, presented through a humanized lens that honors lived experience alongside empirical evidence. The discussion integrates attachment theory, trauma-informed neuroscience, and psychosocial frameworks, emphasizing how unresolved childhood pain manifests as chronic hypervigilance and self-doubt. It also highlights paths toward recovery—through therapy, self-compassion, and relational healing. Ultimately, the aim is to move beyond clinical labeling and toward compassionate understanding of trauma's lifelong echoes.

Introduction

Anxiety in adulthood often tells an untold story. Beneath persistent worry, restlessness, or fear lies a past that may have been unsafe, unpredictable, or emotionally neglectful. Childhood trauma—whether overt, like abuse, or subtle, like emotional invalidation—can silently shape how individuals perceive themselves and the world around them. Globally, anxiety disorders are among the most prevalent mental health conditions, affecting over 260 million adults (World Health Organization, 2021). Yet, for many, anxiety is not merely a reaction to current stressors—it is a deeply ingrained pattern of survival. When children grow up in environments where safety and validation are inconsistent, their nervous systems adapt to constant alertness. What was once a protective mechanism becomes a source of chronic distress later in life. Understanding this link between early trauma and adult anxiety is essential not only for clinicians but for society as a whole. Recognizing anxiety as a response to unhealed experiences, rather than a flaw, humanizes mental health discourse and opens the door to empathy-based healing.

Literature Overview and Conceptual Understanding

Childhood trauma refers to any experience that overwhelms a child's capacity to cope—physically, emotionally, or psychologically (van der Kolk, 2014). This includes physical, sexual, or emotional abuse; neglect; exposure to domestic violence; and prolonged emotional invalidation. Trauma is not defined by the

event alone but by the child's internal response to it. Attachment Theory (Bowlby, 1988) provides a foundational understanding of how early relational experiences shape emotional regulation. When caregivers are inconsistent or unsafe, children develop insecure attachment styles—often leading to hypervigilance, fear of rejection, or difficulty trusting others in adulthood. Trauma Theory emphasizes that unresolved early stress affects both body and mind. Chronic activation of the stress response disrupts the development of emotional regulation systems, particularly those governed by the amygdala and prefrontal cortex (Perry, 2006). Anxiety, in this context, is not simply irrational fear—it is the body's way of staying alert to potential danger, long after the threat has passed. Survivors of childhood trauma often describe feeling 'on edge,' 'unsafe even when safe,' or 'unable to relax.' This physiological hyperarousal reflects a nervous system that learned vigilance as survival.

Mechanisms Linking Childhood Trauma to Adult Anxiety

Research indicates that early trauma alters the hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis, the brain's central stress response system. Chronic cortisol elevation during childhood can rewire the brain to anticipate danger (Heim et al., 2008). Over time, this results in exaggerated startle responses, intrusive thoughts, and somatic anxiety symptoms. Additionally, reduced hippocampal volume has been observed in adults with histories of childhood maltreatment,

impairing emotional memory regulation (Teicher & Samson, 2016). The result is a brain constantly replaying the past, confusing old fear with present safety. Children who experience trauma often internalize feelings of worthlessness or guilt. As adults, they may interpret neutral situations as threatening, or view minor failures as catastrophic. Perfectionism, people-pleasing, and fear of abandonment frequently mask underlying anxiety. Early trauma disrupts trust formation. Adults may find intimacy overwhelming, fearing either rejection or engulfment. In relationships, this manifests as emotional withdrawal, over-dependence, or controlling behaviors—each an attempt to regain the safety once lost.

The Human Experience of Trauma and Anxiety

Behind every diagnosis lies a human story. A woman who overthinks every message before sending it may have grown up fearing criticism. A man who cannot rest may once have been a child constantly anticipating anger in the home. The adult's anxiety often mirrors the child's helplessness, only now cloaked in adult responsibilities. What makes trauma particularly complex is its invisibility. Society tends to focus on physical wounds but neglects emotional scars. Survivors may appear high-functioning yet feel chronically unsafe inside. Their anxiety is not weakness—it is their nervous system's way of saying, 'I have not forgotten.' The stigma around anxiety and trauma further silences sufferers. Many internalize shame, believing they should have 'moved on.' But healing from trauma is not linear—it requires safety, patience, and compassion.

Healing Pathways and Therapeutic Approaches

Trauma-informed care recognizes that anxiety is a survival strategy, not a disorder to be 'fixed.' Therapies such as Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR), Somatic Experiencing, and Trauma-Focused Cognitive Behavioral Therapy (TF-CBT) help reprocess traumatic memories and restore nervous system balance (Shapiro, 2018). Healing anxiety rooted in trauma requires both cognitive and

somatic engagement. Practices like yoga, mindfulness, and grounding exercises teach the body to recognize safety. When the body calms, the mind follows. Therapeutic relationships, friendships, and self-compassion practices are vital in reconstructing trust. Healing begins when individuals experience relationships that are consistent, empathic, and nonjudgmental—counteracting earlier experiences of unpredictability. Encouraging survivors to narrate their experiences helps them reclaim agency. Through storytelling, journaling, or therapy, they can transform fragmented memories into coherent narratives—shifting identity from victimhood to resilience. Creating trauma-sensitive environments in schools and communities can break the cycle. Training teachers, parents, and healthcare providers to identify and respond compassionately to children in distress is essential. Prevention is the most sustainable form of healing.

Conclusion

Childhood trauma does not define a person, but it shapes the terrain of their emotional world. Adult anxiety, viewed through a compassionate lens, is not a flaw but an echo of survival—a signal that the nervous system once fought to stay safe. As mental health practitioners and as a society, the shift must be from asking 'What's wrong with you?' to 'What happened to you?' Healing begins when understanding replaces judgment. Recovery from trauma is not about erasing the past—it is about learning that safety can exist in the present. Each act of self-awareness, each moment of calm, and each step toward trust rewrites the body's memory. The journey from trauma to tranquility is not quick, but it is profoundly human.

REFERENCES

- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development.* Basic Books.
- Heim, C., Newport, D. J., Mletzko, T., Miller, A. H., & Nemeroff, C. B. (2008). The link between

- childhood trauma and depression: Insights from HPA axis studies in humans. *Psychoneuroendocrinology, 33*(6), 693–710. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2008.03.008>
- Perry, B. D. (2006). Applying principles of neurodevelopment to clinical work with maltreated and traumatized children. In N. Boyd Webb (Ed.), *Working with traumatized youth in child welfare* (pp. 27–52). Guilford Press.
 - Shapiro, F. (2018). *Eye movement desensitization and reprocessing (EMDR) therapy: Basic principles, protocols, and procedures* (3rd ed.). Guilford Press.
 - Teicher, M. H., & Samson, J. A. (2016). Annual Research Review: Enduring neurobiological effects of childhood abuse and neglect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 57*(3), 241–266. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12507>
 - van der Kolk, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma.* Viking Press.
 - World Health Organization. (2021). *Depression and other common mental disorders: Global health estimates.* WHO Press.

WOMEN'S EMOTIONAL WELL-BEING: UNDERSTANDING OF RESILIENCE AND HEALING

Dr. Mansi Kapoor

ABSTRACT

Women's emotional well-being is a vital yet often overlooked component of public and mental health. Across diverse cultures, women navigate unique psychosocial challenges—balancing caregiving roles, workplace expectations, and internalized gender norms. This paper explores women's emotional health through a humanized lens, combining psychological theory with lived experiences. It highlights biological, social, and cultural factors influencing emotional well-being, outlines prevalent challenges such as emotional exhaustion and societal invisibility, and discusses integrative strategies—self-compassion, supportive relationships, and therapy—for emotional healing and resilience. The goal is to shift the discourse from pathology to empowerment, promoting holistic well-being for women.

Introduction

Emotional well-being is more than the absence of distress; it reflects an individual's capacity to understand, express, and regulate emotions while maintaining meaningful relationships and a sense of purpose (Keyes, 2007). For women, this process unfolds within complex personal and societal contexts. From adolescence to late adulthood, women experience fluctuating emotional landscapes shaped by hormonal cycles, sociocultural conditioning, and relational expectations. Although awareness about mental health has grown in recent years, women's emotional realities are often trivialized or misinterpreted as 'moodiness' or 'over-sensitivity.' This invalidation creates emotional suppression and internal conflict. Recognizing women's emotional well-being as a legitimate, multidimensional health domain is therefore essential for fostering resilience and equality.

Literature Overview and Conceptual Understanding

Scholars define emotional well-being as a balanced state involving positive affect, emotional awareness, and adaptive coping (Ryff & Singer, 2008). Feminist psychology emphasizes that women's emotional health cannot be studied in isolation from gender dynamics. Social roles, cultural expectations, and structural inequities all interact with individual temperament and coping style (Gilligan, 2011). Recent research highlights how social support, autonomy, and perceived control enhance women's emotional satisfaction (Huppert, 2014). Conversely, chronic stressors—role overload,

gender discrimination, and body-image pressures—are linked to depression and anxiety. The World Health Organization (2022) notes that globally, women are nearly twice as likely as men to experience mood disorders, reflecting not inherent vulnerability but contextual disadvantage.

Factors Influencing Emotional Well-Being

Hormonal variations across the menstrual cycle, pregnancy, postpartum, and menopause affect emotional regulation. Fluctuations in estrogen and progesterone influence neurotransmitters like serotonin, shaping mood and energy (Albert, 2015). Social and cultural influences such as patriarchal structures and gendered expectations increase emotional labor and burnout. Economic inequalities and occupational pressures add further emotional strain, while psychological traits like self-criticism and perfectionism affect coping and resilience.

Challenges in Women's Emotional Health

The modern woman's life is a delicate balancing act. Caregiving duties, professional pressures, and self-expectations often converge, leaving little room for emotional rest. Emotional exhaustion manifests as irritability, numbness, or a sense of 'running on empty.' Phrases such as 'don't overreact' or 'you're too emotional' subtly delegitimize women's feelings. Cultural stigma around therapy, along with intersectional barriers faced by marginalized women, further intensify distress.

Strategies for Promoting Emotional Well-Being

Teaching women to identify and validate their emotions without guilt is foundational. Practices like journaling, mindfulness, and expressive arts foster emotional literacy and self-acceptance. Healthy social connections buffer against emotional distress, while therapy approaches such as CBT and feminist therapy empower women to reframe narratives of self-blame into self-understanding. Organizations and communities should adopt gender-sensitive policies, flexible work systems, and public awareness programs to dismantle stigma.

Conclusion

Women's emotional well-being is both a personal and collective responsibility. It is not a fragile aspect of femininity but a profound strength that sustains families, workplaces, and societies. Emotional wellness must move beyond self-care rhetoric toward structural compassion—policies, relationships, and cultures that honor women's emotional truths. Healing begins not in isolation but in connection, empathy, and acknowledgment.

References

- Albert, P. R. (2015). Why is depression more prevalent in women? *Journal of Psychiatry & Neuroscience*, 40(4), 219–221. <https://doi.org/10.1503/jpn.150205>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Gilligan, C. (2011). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- Huppert, F. A. (2014). The state of well-being science: Concepts, measures, interventions, and policies. In F. A. Huppert & C. L. Cooper (Eds.), *Well-being: A complete reference guide* (pp. 1–49). Wiley-Blackwell.
- Keyes, C. L. M. (2007). Promoting and protecting mental health as flourishing: A complementary strategy for improving national mental health. *American Psychologist*, 62(2), 95–108. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.62.2.95>
- Ryff, C. D., & Singer, B. (2008). Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*, 9(1), 13–39. <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9019-0>
- World Health Organization. (2022). *Depression and other common mental disorders: Global health estimates*. WHO Press.

EFFECTS OF RESILIENCE ON AGGRESSION AMONG ADOLESCENTS

*Dr. Vipul S N Vithal, ** Dr. Sheeba Bedi

ABSTRACT

The present study aimed to find the significant relationship of resilience and alienation in adolescent boys and girls. The sample of study was 800 senior secondary school students from different schools of Punjab was selected. Descriptive approach was adopted to ascertain the relationship between resilience and aggression of senior secondary school students. t -ratio was applied to find out the significance of difference of means of resilience and aggression of adolescent's boys and girls. In this study Resilience scale by (Wagnild and Young 2012). and Aggression Scale by G.P Mathur and Rajkumari Bhatnagar 2012) was used. The study concludes that there exists average negative correlation between Resilience and Aggression among adolescents of the total sample.

INTRODUCTION

Adolescence is a transitional period between childhood and adulthood during which a lot of physical, psychological and social changes occurs. It is a period at which an individual attains maturity. Physical changes caused by hormonal changes create psychological disturbance. Thus adolescence becomes a problem age in which young people suffer from mental, emotional and behaviour problems, which are painful and costly to both the youngsters and to their family members. These problems severely disrupt a child's ability to function socially, academically and emotionally, and in the process also affect the person as well as his or her family, school, community and the larger society. Teen aggression may manifest in different ways, including verbal aggression, physical violence and anti-social behaviour. Aggressive teenage behaviours can include: Shouting, Cursing, Verbally abusive language like sarcasm and insults. Resilience helps pre-teens and teenagers manage and learn from challenges. Pre-teens and teenagers can build resilience by working on attitude like self-respect and self-compassion. Adolescents who are vulnerable to stressors develop various behavioral and emotional problems, but some of them tend to challenge this expectation by becoming well adapted individuals. Such groups of adolescents who develop this psychological functioning in face of adversity are referred as 'Resilient'. The research on resilience and processes leading to resilience has challenged the conventional wisdom that adversity

thwarts the development.

RESILIENCE

Resilient children and youth grow, branch out flower when systems supporting their healthy development work together. Such young people are more likely resist overcome challenges and demanding learn from them, and develop and succeed in healthy ways. Resilience is the capacity of people to effectively cope with adjust, or recover from stress or adversity. It is the process and outcome of successfully adapting to difficult or challenging life experiences and the ability to rise above one's circumstances.

Luthar and Cicchetti (2000) defined "resilience as a relatively good outcome even through an individual may experience situations that have been shown to carry significant risk for developing psychopathology.

Unger (2004) defined resilience as the "outcome from negotiations viewed as adverse between individuals and their environments for the resources' to define themselves as healthy amidst conditions collectively."

The basic conceptualization of resilience as adaptation and bounce back despite adversity is considered a good starting point for the purpose of a common frame of reference.

During adolescence stage spirituality and individual resilience have a negative and significant effect on aggression tendency. Therefore, planning to increase the spirituality and individual resilience in students can play an important role in decreasing the aggression and also help important organizations to prevent and intervene the

social injuries in time. Aggression can be direct behaviours such as hitting, kicking, biting and pushing to name a few. Additionally, aggression can take on an indirect form teasing, bullying, spreading rumors, name-calling, or ignoring someone.

AGGRESSION

Aggression is a negative emotion and though we don't like, it is an important part of human experience. Aggressive behaviour are intended to cause injury and anxiety to other including hitting, kicking, destroying property, quarrelling, derogating others, attacking others verbally and resisting requests. Aggression is an anti-social sense is violent and destructive behaviour that is purposely directed against other people or the environment. Aggression means feelings of anger or antipathy resulting in hostile or violent behaviour or readiness to attack or confront. For example: Physical violence, such as biting, hitting, and kicking. Similarly, verbal hostility, like sending threatening messages through emails, phone calls, or social media, or making threats against someone's life, shouting and swearing. The record of man's aggressions runs the gamut of human history from the Biblical era and the pre-Homeric sagas to the series of conflicts and upheavals that have marked the twentieth century. War, murders, fighting and the destruction of property are the obvious manifestations of aggression. Very cogent arguments have also been made suggesting that aggression is an important component of such self-defeating behaviours as academic failure, alcoholism, social withdrawal and suicide survive.

In current scenario, adolescents mostly experience 'Emotional aggression' which is the result of repressed negative emotions they experience at the moment ,that they aggress and is not really intended to create any positive outcomes.

According to Freud (1920) all humans possess an aggressive drive from birth, which together with the

sexual drive, contributed to personality development and found expression in the behaviour. According to Coi and Dogde (2000) the term aggression refers to wide spectrum of behaviour in the psychological literature.

One thing is common in all aggressive behaviour i.e. unfulfilled human needs and desires. To overcome frustration the individual becomes violent so aggression is logical and expected consequence of frustration. The present youth is prone to aggression because of fierce competition of the modern life. Failure to achieve their objectives lead to frustration and desperation in them and this provoke in many irritability, anger, loss of self-control culminating in aggression (Kohli & Malik, 2009). It is very important to know the level of self- confidence in child along with the parental support. Self- concept serves as a vital component for an adolescent's motivation, aggressive behaviour, learning and in execution of their competency in society. Individuals with high self-concept look at difficulties as challenges rather than threats, they tend to be more intrinsically interested in the tasks they pursue, which increase the accomplishments and success rate of the teens automatically. Thus, to study resilience among adolescents, self-efficacy is an essential variable to measure. Resilience positively affects satisfaction and psychological distress through the mediation effects of self-concept

REVIEW OF LITERATURE

Resilience and Aggression

Yang, Tan, Li, Chen, Yuan and Zhang (2023). Explored the study that Negative life events and aggression among Chinese rural left-behind adolescents: do self-esteem and resilience mediate the relationship. Findings the result that self-esteem and resilience mediated most negative life events on aggression. The results showed that people with a higher level of resilience tend to adopt less aggression due to negative life events.

Judge and Kapoor (2022) conducted a study on

aggression and resilience among college students. A sample of 200 male and female students randomly selected. Pearson correlation and T-test were applied. Result showed that an insignificant negative relationship between aggression and resilience for both male and female population.

Naseem and Munaf (2020) explored the study resilience and aggression of adolescents, early and middle-aged adults: analysing gender difference. Purposive sampling ,600 students (male and female) were selected from different regions of Karachi. The results revealed that non-significant gender difference was found in aggression and resilience.

OBJECTIVES

1. To study the relationship between Resilience and Aggression among adolescents.
2. To investigate the significance of difference between Resilience among adolescents having high and low aggression.
3. To investigate the significance of difference between Resilience among male and female adolescents.

HYPOTHRSES

1. There exists no significant relationship between Resilience and Aggression among adolescents.
2. There exists no significant significance of difference between Resilience among adolescents having high and low aggression.
3. There exists no significant significance of difference between Resilience among male and female adolescents.

SIGINIFICANCE OF THE STUDY

Adolescence group has the great future to contribute their best to the country. But, most of theyouthin Punjab just like other states , suffer from so many psychological ,emotional and behavioral problems. Main objective is to guide them to put their best efforts in the right direction. Resilience enables youth to interact with peers in a different of ways and maintain healthy relationship

with peers and adults, both of life. Thus, Aggression, self-concept family environmentare such three variables which will represent a excellent combination on aggressionare essential for success in school and after that. Parents are the first consultant of a child's life, they teach them the general etiquette, which forms beliefs and motivation levels in adolescents, followed by their own personality (acquired or achieved) towards. This research will also explore the high and low levels of Resilience and Aggressionwhich will be root in rebuilding the power and levels, ratios and degrees of social competence for adolescents of Punjab

RESEARCH DESIGN

The present study will be descriptive research based on correlational parameters. The investigator will correlate these predictors and the outcome variable and will conduct a multiple regression to find out that what each predictor had different effects on criterion variable.

Sample Size- A sample of 800 adolescents will be investigated from fivedifferent districts of Punjabwho will be arbitrarily selected from different schools /institutions.

SAMPLING TECHNIQUES

Random Sampling technique of sampling will be used in the present study.

TOOLS USED

1. Resilience Scale Wagnild and young (2012)
2. AggressionScale by G.P Mathur and Rajkumari Bhatnagar (2012)

DELIMITATIONS

1. The present study is confined to the age group of 14-18 years only.
2. The present study includes the target population of Punjab jurisdiction only.
3. This study is confined only to a sample of 800.
4. This study include adolescents studying in Govt. Senior Secondary schools.

Showing coefficient of correlation between Resilience and Aggression among adolescents of the Total sample

Respondents	N	R
Total sample	800	- 0.312*

***Significant at 0.01 level of confidence**

There exists average negative correlation between Resilience and Aggression among adolescents of the total sample. **t-ratios for the Difference between Mean Scores on Resilience among adolescents having high and Low Aggression**

Variable	High	Low	t-ratio
Aggression	Mean = 114.73 SD = 21.43 N= 216	Mean = 130.81 SD = 16.29 N= 216	8.77*

***Significant at 0.01 level of confidence**

An examination of the two mean scores suggests that adolescents having high aggression have lower mean score (Mean = 114.73) on the variable of Resilience as compared to adolescents having low aggression (Mean = 130.81) which clearly indicates that high aggression group adolescents have low Resilience as compared to adolescents belonging to low aggression group.

t-ratios for the Difference between Mean Scores on Resilience among male and female adolescents

Variable	Male	Female	t-ratio
Resilience	Mean = 127.23 SD = 19.97 N= 400	Mean = 117.33 SD = 21.53 N= 400	6.74*

***Significant at 0.01 level of confidence**

An examination of the two mean scores suggests that male adolescents have higher mean score (Mean = 127.23) on the variable of Resilience as compared to female adolescents (Mean = 117.33) which clearly indicates that male adolescents have more Resilience as compared to female adolescents

This study successfully pursued its objective of investigating the relationship between resilience and aggression in adolescents. The hypotheses framed within the research framework were systematically examined, providing a structured approach to understanding the intricate dynamics at play. The utilization of survey data allowed for a comprehensive exploration of the subject, offering valuable insights into the nuanced connections between resilience and aggression. The t-ratio for the difference in mean scores on Resilience among male and female adolescents came out to be 6.74 which is significant at 0.01 level of confidence. It leads to the conclusion that male and female adolescents did not have equal mean scores on Resilience. Hence the hypothesis stating that "there would be no significant difference between Resilience among male and female adolescents" is rejected. Coefficient of correlation between Resilience and Aggression among adolescents of the total sample. The value of coefficient of correlation came out to be -0.312 which is significant at 0.01 level of confidence. Thus we can say that there exists average negative correlation between Resilience and Aggression among adolescents of the total sample. Hence, the hypothesis H1 stating that "there would be no significant relationship between Resilience and Aggression among adolescents" is rejected. The t-ratio for the difference in mean scores on Resilience among adolescents having high and low aggression came out to be 8.77 which is significant at 0.01 level of confidence. It leads to the conclusion that adolescents having high and low aggression did not have equal mean scores on Resilience. Hence the hypothesis H4 stating that "there would be no significant difference between Resilience among adolescents having high and low aggression" is rejected.

EDUCATIONAL IMPLICATIONS

Research studies are conducted with broader objectives to present the solution of pressing problems of society. Knowledge of findings of a particular study helps the person concerned to that area. Therefore, the present

study was initiated with the objectives to explore the relationship of resilience and aggression of adolescents which will be helpful to the persons and agencies associated with education of adolescents. Although the tendency of human beings towards deviance is present at all developmental stages, yet adolescence is the most vulnerable and sensitive one. It is a period of major physical and psychological development accompanying a multiplicity of challenges and the most important one is to connect to the larger world in which an adolescent lives. Results indicate that adolescents who have more resilient are better adjusted as compared to adolescents with low resilient.

REFERENCES

- Afdal A., Fikri M., Pane N., (2020) Andriani W. Exploration of aggressive behavior among adolescent in Indonesia. *Konselor*. 2020;9:165. doi: 10.24036/0202094111914-0-00,
- Alpaslan A.H. (2012) Adolescent Mental Health and Sports, *Kocatepe Medical Journal*, 13, 181-185.
- Ankara. Aglamaz T. (2006) *High school students' aggression point interms of examining self-disclosure, school type, sex, class level, parent's education level and families monthly income level*. Unpublished Master's Thesis. Samsun: Ondokuzmayis University Institute of Social Sciences.
- Archer J., Coyne S.M. (2005) An Integrated Review of Indirect, Relational, and Social Aggression. *Pers. Soc. Psychol. Rev.* 2005;9:212-230. doi: 10.1207/s15327957pspr0903_2.
- Balat G.U. & Akman B. (2006) Investigation of The Psychological Status of The High School Students with Regard to Their Sociodemographic Characteristics, *Journal of Child and Adolescent Mental Health*, 13(1), 3-12.
- Balkaya A. & Ceyhan E. (2007) Investigating The Levels of Sense of Identity Acquisition of High School Students in Terms of Some Variables, *Journal of Social Sciences*, 1, 433-446.

- Birchwood M, Smith J, Cochrane R. and et al, (1990) The Social Functioning Scale. The Development and Validation of a New Scale of Social Adjustment For Use in Family Intervention Programmes with Schizophrenic Patients. *Br J Psychiatry*, 157, 853- 859.
- Borum R. (2000) Assessing Violence Risk Among Youth. *Journal of Clinical Psychology* 10, 1263-1288.
- Chung J, Lam K, Ho KY, et al. (2020) Relationships among resilience, self-esteem, and depressive symptoms in Chinese adolescents.
- Deniz E.M, Hamarta E, Arslan C. (2002) Examining the problem solving skills of high school students in terms of various variables. *Educational Administration: Theory and Practice*, 8(3), 374-389.
- Dogan S. (2001) *The Effect of parents approach to the aggressive behavior of girls and boys in their adolescence belonging to different socio-economic levels*. Master Thesis. Kocaeli University Institute of Social Sciences, Izmit.
- Estévez E., Jiménez T.I., Moreno D. (2018) Aggressive behavior in adolescence as a predictor of personal, family, and school adjustment problems. *Psicothema*. 2018;30:66–73.
- Farrington, D. P. (1991). Childhood aggression and adult violence: Early precursors and life outcomes. In D.J. Pepler & K.H. Rubin (Eds.), *Development and treatment of childhood aggression* (pp. 5–29). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Funk, J. B., Baldacci, H.B., Pasold, T. & Baumgardner, J. (2004). Violence exposure in reallife, video games, television, movies, and the internet: is there desensitization? *Journal of Adolescence*, 27, 23-39.
- Giles J.W. & Heyman G.D. (2005) Young children's beliefs about the relationship between gender and aggressive behavior. *Child Development*, 76(1), 107- 121.
- Gonultas O.& Atici M. (2014) An Investigation of Anger and Aggression Levels of Middle School Last Class Students' Regarding Some Variables, *Cukurova University Institute Of Social Sciences*, 23(1), 370- 386.
- Hall A, Perez A, West X, et al.(2021) The association of adverse childhood experiences and resilience with health outcomes in adolescents: an observational study. *Glob Pediatr Health* 2021; 8:2333794X20982433.
- Kalisch R, Baker DG, Basten U, et al.(2017) The resilience framework as a strategy to combat stress-related disorders. *Nat Hum Behav* 2017; 1:784–790.
- Lee TSH, Wu YJ, Chao E, et al (2021). Resilience as a mediator of interpersonal relationships and depressive symptoms amongst 10th to 12th grade students.
- Musitu, G., Estévez, E. & Emler, N. (2007). Adjustment problems in the family and school contexts, attitude towards authority and violent behaviour at school in adolescence. *Adolescence*, 42, 779-794.
- Poling D., Smith S.W., Taylor G.G., (2019) Worth M. Direct verbal aggression in school settings: A review of the literature. *Aggress. Violent Behav.* 2019;46:127–139. doi: 10.1016/j.avb.2019.01.010.
- Sturmey P. (2017) *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*. Wiley Online Library; Hoboken, NJ, USA: 2017.
- Wei J, Gong Y, Wang X, et al.(2021). Gender differences in the relationships between different types of childhood trauma and resilience on depressive symptoms among Chinese adolescents. *Prev Med* 2021; 148:106523.
- Wei, E. H., Loeber, R. & White, H. R. (2004). Teasing apart the developmental associations between alcohol and marijuana use and violence. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 20, 166-183.
- Windle G, Bennett KM, Noyes J. A (2011) methodological review of resilience measurement scales. *Health Quality Life Outcomes* 2011; 9:8.
- Yu Y, Yu Y, Hu J. (2021) COVID-19 among Chinese high school graduates: psychological distress, growth, meaning in life and resilience. *J Health Psychol* 2021; 1359105321990819,

मुंशी प्रेमचंद की कहानियों में सामाजिक सरोकार

डॉ. अरविंदर कौर चुम्बर

प्रस्तावना

भारतीय साहित्य के इतिहास में मुंशी प्रेमचंद का नाम एक सशक्त स्तंभ की तरह स्थापित है। वे केवल एक कहानीकार या उपन्यासकार नहीं थे, बल्कि समाज के द्रष्टा, चिंतक और सुधारक भी थे। उनकी रचनाओं में भारतीय समाज के विभिन्न पहलुओं का जीवंत चित्रण मिलता है। मुंशी प्रेमचंद की कहानियाँ सामाजिक सरोकारों से गहराई से जुड़ी हुई हैं। उन्होंने अपनी लेखनी से समाज की वे विसंगतियाँ उजागर कीं, जिन्हें दूर करने की आवश्यकता थी। इस शोध पत्र में हम प्रेमचंद की कहानियों में सामाजिक सरोकारों के विभिन्न आयामों का विश्लेषण करेंगे और यह समझने का प्रयास करेंगे कि वे किस प्रकार अपने साहित्य के माध्यम से सामाजिक चेतना का निर्माण कर पाए।

1. मुंशी प्रेमचंद: जीवन परिचय और साहित्यिक पृष्ठभूमि

मुंशी प्रेमचंद का जन्म 31 जुलाई 1880 को वाराणसी में हुआ। उनका असली नाम धनपत राय था। हिंदी और उर्दू साहित्य में उनका योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण माना जाता है। उनकी कहानियाँ और उपन्यासों में भारतीय ग्रामीण जीवन की सजीव झलक मिलती है। वे सामाजिक समस्याओं को साहित्य में प्रस्तुत करने के लिए प्रख्यात हैं, खासकर किसानों, गरीबों, महिलाओं और दलितों की पीड़ा को उन्होंने अपनी रचनाओं का विषय बनाया।

मुंशी प्रेमचंद की सामाजिक कहानियाँ भारतीय साहित्य में सामाजिक यथार्थ और मानवीय संवेदनाओं का सशक्त दस्तावेज हैं, जो आज भी उतने ही प्रासंगिक हैं जितने वे उनके समय में थे। आधुनिक संदर्भ में प्रेमचंद की कहानियाँ न केवल सामाजिक समस्याओं की पड़ताल करती हैं, बल्कि वे हमें सामाजिक सुधार की दिशा में सोचने और कार्य करने के लिए प्रेरित भी करती हैं। उनके लेखन में गरीबी, उत्पीड़न, जातिवाद, महिला सशक्तिकरण, बाल विवाह, आर्थिक विषमता, और प्रशासनिक भ्रष्टाचार जैसे विषयों को इस प्रकार प्रस्तुत किया गया है कि वे आज के सामाजिक परिवेश में भी अपनी प्रासंगिकता बनाए हुए हैं।

प्रेमचंद की कहानियों में गरीब और किसान वर्ग की व्यथा आज भी ग्रामीण भारत में व्यापक रूप से देखी जाती है। जैसे कि कहानी "कफन" में गरीबी के कारण मानवता की हानि और सामाजिक उदासीनता को दिखाया गया है, वैसे ही आज भी भारतीय समाज में गरीब वर्ग की स्थिति सुधार के लिए कई चुनौतियाँ बरकरार हैं। वर्तमान दौर में ग्रामीण विकास, किसान आत्महत्या, और आर्थिक असमानता जैसे मुद्दे प्रेमचंद के चित्रित यथार्थ से सीधे जुड़े हुए हैं। इस दृष्टि से उनकी कहानियाँ सामाजिक समस्याओं के निरंतर प्रभाव को समझने और नीति निर्धारकों तथा सामाजिक कार्यकर्ताओं के लिए मार्गदर्शक का काम करती हैं।

2. सामाजिक सरोकारों की अवधारणा

सामाजिक सरोकार का तात्पर्य समाज के उन मुद्दों, समस्याओं और जागरूकताओं से है जो व्यक्ति के व्यवहार, सोच और लेखन को प्रभावित करते हैं। साहित्य में सामाजिक सरोकार का अर्थ है कि लेखक समाज के उन पक्षों को उजागर करता है जिन्हें नजरअंदाज किया जाता है, और सामाजिक सुधार की दिशा में अपने विचार प्रस्तुत करता है।

3. प्रेमचंद की कहानियों में प्रमुख सामाजिक विषय

3.1. किसानों और ग्रामीण जीवन की समस्या

प्रेमचंद की कहानियों में किसान और ग्रामीण जीवन की समस्याएं प्रमुख रूप से दिखाई देती हैं। उनकी कहानी "कफन" इस बात का सशक्त उदाहरण है जहाँ वे गरीबी और निर्धनता के कारण होने वाली सामाजिक विषमताओं को दर्शाते हैं। यहाँ किसान का संघर्ष, उसकी जीवन दशा और समाज की उदासीनता पर कटाक्ष मिलता है।

3.2. गरीबी और आर्थिक विषमता

गरीबी प्रेमचंद की कहानियों का एक मूलभूत विषय है। "ईदगाह" जैसी

कहानियों में उन्होंने बाल मन की कोमलता और गरीबी की जड़ता को खूबसूरती से चित्रित किया है। गरीबी से उपजी कठिनाइयाँ, जीवन की सादगी और संघर्ष उनकी रचनाओं के केंद्र में हैं।

3.3. महिला जीवन और लिंग भेद

प्रेमचंद की कहानियों में महिलाओं की सामाजिक स्थिति और उनके संघर्ष की झलक मिलती है। "निर्मला" उपन्यास में तो वे महिला शिक्षा और बाल विवाह के कुपरिणामों पर कटाक्ष करते हैं। कहानियों में वे महिलाओं के प्रति समाज की धारणा, उनकी असहायता और स्वतंत्रता की मांग को भी उजागर करते हैं।

3.4. जाति व्यवस्था और सामाजिक भेदभाव

भारतीय समाज की जाति व्यवस्था की कुरीतियों को प्रेमचंद ने अपनी कहानियों में बखूबी दिखाया है। उन्होंने जाति प्रथा के कारण उत्पन्न होने वाले भेदभाव और अन्याय के विरुद्ध आवाज उठाई। उनकी कहानी "पूस की रात" में सामाजिक विषमताओं का चित्रण देखने को मिलता है।

3.5. शोषण और दासता

प्रेमचंद की कहानियों में शोषण के कई रूप नजर आते हैं—जैसे कि जागीरदारों का किसानों का शोषण, नौकरों की पीड़ा आदि। उन्होंने छोटे-छोटे पात्रों के माध्यम से बड़े सामाजिक प्रश्न उठाए। इसके अतिरिक्त, प्रेमचंद की कहानियाँ महिला सशक्तिकरण और लैंगिक असमानता के विषय में भी गहरा संदेश देती हैं। उनके उपन्यास "निर्मला" और कई कहानियाँ बाल विवाह, महिला शिक्षा, और घरेलू उत्पीड़न जैसे मुद्दों पर गंभीर प्रकाश डालती हैं। आज के समय में जब भारत में महिला अधिकारों और लैंगिक समानता के लिए आंदोलन तेज हो रहे हैं, तब प्रेमचंद की रचनाएँ उन सामाजिक बंदिशों को समझने और दूर करने में सहायक सिद्ध होती हैं। वे नारी जीवन की पीड़ा और संघर्ष को इस तरह प्रस्तुत करते हैं कि पाठक उनके प्रति सहानुभूति और सामाजिक सुधार की इच्छा महसूस करता है।

4. प्रेमचंद का सामाजिक चेतना निर्माण में योगदान

प्रेमचंद की कहानियों ने न केवल समाज की कमजोर कड़ियों को उजागर किया, बल्कि एक नई सामाजिक चेतना भी उत्पन्न की। वे सीधे-सरल भाषा में आम आदमी की बात करते थे, जिससे समाज के विभिन्न वर्गों तक उनका संदेश पहुंचा। उनकी कहानियों से पाठकों में सामाजिक सुधार की भावना जाग्रत हुई। जाति प्रथा और सामाजिक भेदभाव भी प्रेमचंद के सामाजिक सरोकारों का महत्वपूर्ण अंग था। उनकी कहानियों में जाति व्यवस्था के अन्याय और सामाजिक बहिष्कार की समस्याएं आज भी ग्रामीण और शहरी दोनों क्षेत्रों में विद्यमान हैं। जैसे "पूस की रात" और "ठाकुर का कुआँ" जैसी रचनाएँ जातिगत भेदभाव के यथार्थ को सामने लाती हैं, वे आधुनिक भारतीय समाज में सामाजिक समानता के लिए किए जाने वाले प्रयासों की आधारशिला भी हैं। इसके अलावा, उनके चित्रित भ्रष्टाचार और शोषण के स्वरूप आज के प्रशासनिक और सामाजिक ढांचे में सुधार की जरूरत को उजागर करते हैं।

5. प्रेमचंद के सामाजिक विचारों का साहित्यिक विश्लेषण

प्रेमचंद की कहानियों में सामाजिक विषयों को नाटकीयता या अतिशयोक्ति के बिना प्रस्तुत किया गया है। उनकी भाषा सहज, सरल और प्रभावशाली है। कहानीकार के रूप में उन्होंने पात्रों के मनोविज्ञान को भी बखूबी समझा है, जो उनकी कहानियों को यथार्थवादी बनाता है। सामाजिक सरोकारों के संदर्भ में प्रेमचंद की कहानियाँ आधुनिक भारत के लिए केवल साहित्यिक विरासत नहीं, बल्कि सामाजिक चेतना का स्रोत हैं। आज जब भारत तीव्र आर्थिक विकास के दौर से गुजर रहा है, तब सामाजिक असमानताएँ, दलित उत्पीड़न, महिला हिंसा, और ग्रामीण पिछड़ापन जैसी चुनौतियाँ नए रूपों में सामने आ रही हैं। प्रेमचंद की कहानियाँ इन समस्याओं के निराकरण में हमें इतिहास से सीख लेने और मानवीय संवेदनाओं के आधार पर समाज को सुधारने की प्रेरणा देती हैं।

6. प्रेमचंद की कुछ प्रमुख कहानियों का सामाजिक विश्लेषण

6.1. "कफन"

यह कहानी सामाजिक असहायता और गरीबी के यथार्थ को सामने लाती है। इसमें पिता और पुत्र की गरीबी के कारण मृतक की अंत्येष्टि के लिए कपड़ा खरीदने में असमर्थता दर्शाई गई है। यह कहानी मानवता और समाज की उदासीनता पर तीखा व्यंग्य है।

6.2. "ईदगाह"

यह कहानी बाल मन की मासूमियत और गरीबी के संघर्ष को दर्शाती है। हामिद के चरित्र के माध्यम से प्रेमचंद ने गरीबी के बावजूद मानवीय मूल्यों की सुंदर झलक दिखाई है।

6.3. "पूस की रात"

यह कहानी प्रकृति के कठोर नियमों के साथ-साथ सामाजिक संघर्ष को भी दिखाती है। इसमें दलित किसान की दुखद जीवन यात्रा को चित्रित किया गया है।

6.4. "नमक का दरोगा"

इस कहानी में भ्रष्टाचार, अन्याय और समाज में व्याप्त विसंगतियों का चित्रण है। यह कहानी प्रशासनिक भ्रष्टाचार के विरुद्ध एक प्रबल विरोध है। साहित्यकार रामेश्वर कुमार अपनी पुस्तक "प्रेमचंद और उनका समाज" में बताते हैं कि प्रेमचंद की कहानियाँ आज के समाज में भी उतनी ही प्रासंगिक हैं क्योंकि वे समय के साथ बदलने वाले सामाजिक मूल्यों के स्थायी मानवीय पक्षों को पकड़ती हैं। इसी प्रकार सीमा शर्मा की पुस्तक "सामाजिक सरोकार और हिंदी साहित्य" में उल्लेखित है कि प्रेमचंद की कहानियों ने भारतीय समाज के विसंगतियों पर प्रकाश डालकर सामाजिक सुधार के लिए जन चेतना का निर्माण किया है।

7. मुंशी प्रेमचंद की सामाजिक कहानियों का आधुनिक संदर्भ

मुंशी प्रेमचंद की सामाजिक कहानियाँ आज भी अत्यंत प्रासंगिक हैं। उन्होंने जातिवाद, गरीबी, शोषण, स्त्री-असमानता और किसानों की दुर्दशा जैसे मुद्दों को उठाया, जो आज भी हमारे समाज में विद्यमान हैं। उनकी कहानियाँ जैसे सद्गति, पंच परमेश्वर, और ईदगाह मानवीय संवेदनाओं को उजागर करती हैं। आधुनिक भारत में भी आर्थिक विषमता, सामाजिक अन्याय और नैतिक मूल्यों का ह्रास देखा जा सकता है, इसलिए प्रेमचंद की रचनाएँ आज के पाठकों को आत्मचिंतन और सुधार की प्रेरणा देती हैं। वे साहित्य के माध्यम से सामाजिक परिवर्तन के वाहक थे, और उनका दृष्टिकोण आज भी मार्गदर्शक बना हुआ है।

मुंशी प्रेमचंद की सामाजिक कहानियाँ भारतीय समाज का आईना हैं।

उन्होंने अपने समय की सामाजिक कुशितियों, जैसे जातिगत भेदभाव, स्त्री शोषण, किसान उत्पीड़न और गरीबी को यथार्थ रूप में प्रस्तुत किया। गोदान, कफन, पूस की रात और सद्गति जैसी कहानियाँ आज भी उतनी ही प्रासंगिक हैं, क्योंकि आधुनिक भारत में ये समस्याएँ अभी भी जड़ से समाप्त नहीं हुई हैं। आर्थिक असमानता, दलितों पर अत्याचार, बेरोजगारी, किसानों की आत्महत्या, और महिलाओं के साथ भेदभाव जैसे मुद्दे आज भी चर्चा के केंद्र में हैं। प्रेमचंद की लेखनी में नैतिकता, करुणा और सामाजिक जागरूकता की झलक मिलती है, जो आज के समाज को भी जागरूक करने का कार्य कर सकती है। उनके पात्र साधारण लोग होते हुए भी असाधारण संदेश देते हैं। इस प्रकार प्रेमचंद का साहित्य न केवल ऐतिहासिक महत्व रखता है, बल्कि आधुनिक समाज को दिशा देने की क्षमता भी रखता है।

संदर्भ सूची:

1. कुमार, रामेश्वर. प्रेमचंद और उनका समाज, राजकमल प्रकाशन, 2018।
2. शर्मा, सीमा. सामाजिक सरोकार और हिंदी साहित्य, प्रकाशन इंडिया, 2017।
3. अग्रवाल, सुनीता। प्रेमचंद की कहानियों में सामाजिक यथार्थ, हिंदी साहित्य शोध पत्र, 2021।
4. द्विवेदी, प्रेम. मुंशी प्रेमचंद: जीवन और साहित्य, लोकभारती प्रकाशन, 2016।
5. सिंह, राजेंद्र. प्रेमचंद की कहानियों का सामाजिक चिंतन, भारतीय साहित्य अकादमी, 2019।
6. पांडेय, श्याम. भारतीय समाज और प्रेमचंद का यथार्थवाद, साहित्य दर्शन प्रकाशन, 2015।
7. चतुर्वेदी, राधिका. प्रेमचंद के पात्र और सामाजिक संघर्ष, नेशनल बुक ट्रस्ट, 2017।
8. तिवारी, मोहन. प्रेमचंद और सामाजिक सुधार, वाणी प्रकाशन, 2018।
9. त्रिपाठी, उमाशंकर. हिंदी कहानी का विकास और प्रेमचंद, संस्कार प्रकाशन, 2020।
10. मिश्र, निर्मला. प्रेमचंद की कहानियों में दलित चेतना, शोध पत्र, भारतीय सामाजिक अध्ययन, 2022।
11. सक्सेना, वी. के. समाज और साहित्य: प्रेमचंद की दृष्टि, साहित्य परिषद, 2014।
12. गोस्वामी, श्रीकांत. प्रेमचंद का सामाजिक यथार्थ और मानवीय संवेदना, भारतीय साहित्य सर्वेक्षण, 2021।
13. प्रेमचंद, मुंशी। कफन और अन्य कहानियाँ, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, 2015।
14. कुमार, रामेश्वर। प्रेमचंद और उनका समाज, राजकमल प्रकाशन, 2018।
15. सिंह, अरुण। भारतीय समाज और प्रेमचंद का साहित्य, यूनिवर्सिटी प्रेस, 2020।
16. शर्मा, सीमा। सामाजिक सरोकार और हिंदी साहित्य, प्रकाशन इंडिया, 2017।
17. अग्रवाल, सुनीता। प्रेमचंद की कहानियों में सामाजिक यथार्थ, हिंदी साहित्य शोध पत्र, 2021।

“शान्ति एवं सद्भाव का मार्ग”

‘सादिया’ ‘डॉ— अजयपाल सिंह

सारांश :

प्रस्तुत शोध आलेख में शान्ति और सद्भाव को विकसित करने के लिए, संवेदनशील पक्षों को उजागर करने का प्रयास किया गया है। जिससे समाज में शान्ति और सद्भाव का विकास हो सके। देश में शान्ति और सद्भाव बने रहना देश की उन्नति और विकास के लिए, बहुत आवश्यक है। देश में अगर हर जगह शान्तिपूर्ण माहौल होगा तो देश में आपसी भाईचारा और प्रेम का विकास होगा “वसुधैव कुटुम्बकं” यह राष्ट्रीय, एकात्मकता है। जहां पर राष्ट्रीय, एकात्मकता होगी वहां शान्ति, समरसता अपने आप कायम रहेगी। भारत का संविधान देश में शान्ति और सद्भाव को सुनिश्चित करने के लिए, अपने सभी नागरिकों को राजनीतिक और धार्मिक समानता देता है। दो देशों या मनुष्य के बीच शान्ति और सद्भाव बना, रखने के लिए, एक दूसरे का परस्पर सहयोग आवश्यक है। दोनों, एक दूसरे का साथ दें तथा मुसीबत में, एक दूसरे के काम आए, तभी आपसी भाईचारा बढ़ेगा और शान्ति, एवं सद्भाव को कायम रखने का सही रास्ता बनेगा। हमारे देश में कई ऐसे कारक हैं जो समाज की शान्ति को भंग करते हैं, जैसे कि धर्म, जाति व्यवस्था, आरक्षण प्रणाली, अतिराष्ट्रीयता, बेरोजगारी और गरीबी, महंगाई, आतंकवाद, राज्यों के आपसी मुद्दे। ये सभी कारक देश की शान्ति को बाधित करते करते हैं। भारत का संविधान अपने सभी नागरिकों को समानता का अधिकार देते हैं ताकि उनके बीच पूर्ण सामंजस्य सुनिश्चित किया जा सके। अकेले सरकार देश में शान्ति और सद्भाव बना, रखने के लिए, जिम्मेदार नहीं हो सकती। हम में से हर, एक को यह चाहिए, कि हम अपनी नागरिकता के साथ भाईचारे की भावनाओं को बढ़ावा देने की जिम्मेदारी भी लें।

मूल शब्द : वासुधैव कुटुम्बकं, राष्ट्रीय, एकात्मकता, समरसता, परस्पर सहयोग।

प्रस्तावना :

शान्ति और सद्भाव किसी भी देश की बुनियादी आवश्यकता है। देश के नागरिक खुद को तभी सुरक्षित महसूस कर सकते हैं तथा तभी समृद्ध हो सकते हैं जब माहौल को शान्तिपूर्ण बनाए रखा जाए। हालांकि भारत में सभी तरह के लोगों के लिए काफी हद तक शान्तिपूर्ण माहौल है लेकिन फिर भी विभिन्न कारकों के कारण देश की शान्ति और सद्भाव कई बार बाधित हो जाता है। भारत में विविधता में एकता देखी जाती है। विभिन्न धर्मों, जातियों और पंथों के लोग देश में एक साथ रहते हैं।

“वसुधैव कुटुम्बकं” यह राष्ट्रीय एकात्मकता है। भारत में विभिन्न जाति-धर्म के लोग रहते हैं फिर भी आपस में सामंजस्य है, यही राष्ट्रीयता है और ये राष्ट्रीयता ही शान्ति और सद्भाव की भावना को जन्म देती है।

संत ज्ञानेश्वर ने कहा है, “हे विश्वची माझे घर में कहा जाता है, “वैष्णव जन तो तेणे कहिए, जो पीर पराई जाने रे।।” जो दूसरों की पीड़ा जानते हैं उनके मन में सदैव अच्छा भाव रहता है। जब आसाम या कश्मीर में कुछ दुर्घटना होती है तो उसकी संवेदना कन्याकुमारी तक पहुंचती है, यही राष्ट्रीयता विश्व शान्ति और सद्भाव कायम करने की सही धारणा है। भारत का संविधान अपने नागरिकों को समानता की स्वतन्त्रता देता है और देश में शान्ति और सरकार द्वारा सद्भाव सुनिश्चित करने के लिए विभिन्न कानून लागू किए गए हैं।

शान्ति एवं सद्भावना का अर्थ :

विश्व नागरिकता। यह इस बात पर बल देती है कि संसार के प्रत्येक मानव में भाईचारे के सम्बन्ध हो तथा वसुधा एवं कुटुम्ब के समान प्रीत हो। इस दृष्टि से अन्तर्राष्ट्रीय शान्ति एवं सद्भावना विश्व मैत्री तथा विश्व बन्धुत्व की भावना पर आधारित होते हुए मानव के कल्याण पर बल देती है। दूसरे शब्दों में शान्ति एवं सद्भावना विश्व के समस्त राष्ट्रों तथा उनके नागरिकों के प्रति प्रेम, सहानुभूति तथा सहयोग की ओर संकेत करती है।

लाल बहादुर शास्त्री ने कहा, “हम सिर्फ अपने लिए ही नहीं, बल्कि समस्त विश्व के लिए शान्ति और शान्तिपूर्ण विकास में विश्वास रखते हैं।”

देश में रहने वाले हिन्दु, मुस्लिम, ईसाई, सब भारतीय हैं। सब एक हैं, सबका खून एक सा है। जो इन लोगों के बीच नफरत पैदा करते हैं वे वास्तव में देश द्रोही हैं। हमें इस बात की ओर ध्यान देना जरूरी है कि प्रत्येक धर्म हिंसा और नफरत को हेय बताता है। प्रत्येक धर्म मनुष्य को प्रेम और भाईचारे का संदेश देता है। अतः वर्तमान युग में धर्म, सम्प्रदाय, जाति तथा पंथ की दीवारों को तोड़ना अत्यंत आवश्यक है।

“हिन्दु, मुस्लिम, ईसाई सब हिन्दुस्तानी,
खून एक सा, नहीं किसी की अलग कहानी।
भेदभाव को, नफरत को जो हैं फेलाते,
हरकत उनकी देश द्रोही की जानी मानी।
सब धर्मों ने हेय बताई, खून खराबी,
जान समझ कर लोग कर रहें, क्यों नादानी।
मन्दिर, मस्जिद, गुरुद्वारे, संदेशा देते,
भाईचारा, प्रेम धर्म की धुरी सयानी।
जनम मरण में सभी एक से आते जाते,
जाति पॉति की दीवारें सब है बेमानी।”-1

शान्ति और सद्भावना की आवश्यकता :

भारत में शान्ति की क्या आवश्यकता है? उसी प्रकार सद्भाव की क्या आवश्यकता है? इस पर विचार करना बहुत ही प्रासंगिक है। जैसे राष्ट्र में शान्ति जरूरी है बिल्कुल वैसे ही सद्भाव जरूरी है। राष्ट्र के प्रति होने वाली निष्ठा यह राष्ट्रीय एकता है। देश की विशेषता है अनेकता में एकता। देश में अनेक जातियों, धर्मों, पंथों, भाषाओं, प्रान्तों और विविध व्यवसायों के लोग रहते हैं। यह है भिन्नता और जहां भिन्नता होती है वहां वाद-विवाद होते हैं। भिन्नता को जोड़ने का मार्ग राष्ट्रीय एकात्मकता है। ये राष्ट्रीय एकात्मकता देश और समाज में शान्ति और सद्भाव को कायम रखने का सशक्त मार्ग है। उसी के साथ-साथ और भी कई मार्ग हैं जैसे मूर्ति, नृत्य, चित्र, संगीत, क्रीड़ा और साहित्य। हिन्दी साहित्य के नाटककार रक्त कमल नाटक द्वारा कहना चाहते हैं कि आज़ादी के बावजूद केवल भेदभाव के कारण अब तक आम जनता में अपेक्षित जागरण नहीं हो पाया है। नाटक का नायक कमल यही चिंता व्यक्त करते हुए एक भाषण में कहता है :-

“आज़ादी के बाद हमारे देश को जिस एकता से सूत्र बांधना चाहिए था, वह नहीं बंधा। भाषा के आधार पर अलग-अलग प्रान्तों की मांग और अलग-अलग प्रान्तों के आधार पर अपनी-अपनी भाषा की बुनियाद। इतनी लम्बी गुलामी के बाद बेशकीमती आज़ादी की हमने इज्जत नहीं की, क्योंकि आज़ादी के बाद मुल्क में जितना जागरण होना चाहिए था वह नहीं हा रहा है। लम्बी गुलामी की वजह से जंजरित में बंधकर पहले इसके पुनः निर्माण की आवश्यकता थी, वहां इसे प्रांतीयता, जातिवाद, साम्प्रदायिकता, अराष्ट्रीयता के तत्वों ने आ घेरा।”-2

संसार के अनेक महत्त्वकांक्षी राष्ट्रों ने अपने नागरिकों में राष्ट्रीय एकता, शान्ति एवं सद्भाव की भावना को विकसित करने के लिए शिक्षा की व्यवस्था

अपने-अपने निजी ढंगों से की है। इन राष्ट्रों में बालकों को आरम्भ से ही इस बात की शिक्षा दी जाती थी कि हमारा देश अच्छा अथवा बुरा। अथवा हमारा देश अन्य देशों में श्रेष्ठ है। इस प्रकार की शिक्षा प्राप्त करके बालकों में संकुचित राष्ट्रीयता की भावना विकसित हो जाती है जब भारत की मैच इंग्लैंड या पाकिस्तान के खिलाफ चलती है तो वहाँ हमें राष्ट्रीय एकता दिखाई देती है। जब लता मंगेशकर गीत गाती है तो मुस्लिम व्यक्ति यह नहीं कहता कि मैं मोहम्मद रफी को सुनूँगा। यह भाव उनके मन में नहीं आता। देश में अनेक धर्मों के लोग रहते हैं। सिक्ख, ईसाई, हिन्दु, मुस्लिम प्रत्येक धर्म की अपनी एक धारणा होती है। किसी भी जाति धर्म के लोगों के मन में वैमनस्य या संघर्ष न हो इसलिए शान्ति और सद्भाव की आवश्यकता होती है। व्यक्ति किसी भी जाति-धर्म या वर्ण का हो, किसी के प्रति मन में दूजा भाव या जहर न पालना यह सद्भाव है।

शान्ति और सद्भाव को प्रभावित करने वाले कारक :

शान्ति और सद्भाव को प्रभावित करने वाले कारकों को समझने के लिए हिन्दी साहित्य के उपन्यासकार डॉ० राही मासूम रज़ा के उपन्यास "टोपी शुक्ला" की धिनौनी राजनीति पर प्रकाश डालते हैं। उपन्यास में धिनौनी राजनीति की सक्रियता एवं सम्प्रदायवाद की वेदना को मुखरित किया है। देश की राष्ट्रीयता को अखंड बनाए रखने के लिए हिन्दु-मुस्लिम ऐक्य की भावना समीचीन है। किन्तु यह दुःखद त्रासदी है कि धर्म के स्वरूप को न समझने के कारण हम सम्प्रदायवादी हो गए हैं। साम्प्रदायिक दंगों में भोली-भाली जनता अफवाहों की शिकार हो जाती है। ये अफवाहें ही साम्प्रदायिकता की ज्वाला को भड़काती हैं। दंगाई वातावरण में फैली अफवाहों पर "राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ का सदस्य उपन्यास नाटक टोपी शुक्ला व्यथित होकर सोचते हैं कि "मुसलमानों ने इस तरह देश का सत्यानाश किया है। देशभर में जितनी मस्जिदें हैं वे मन्दिरों को तोड़कर बनाई गई हैं। टोपी को यह बात मानने में ज़रा शक था क्योंकि शहर की दो मस्जिदें तो उसके सामने बनी थीं और कोई मन्दिर नहीं तोड़ा गया था।"—3 देश की सरकार देश में शान्ति और सद्भाव बनाए रखने के लिए हर संभव कदम उठा रही है, लेकिन इसके कई कारक हैं जो इसे परेशान करते हैं। अब इन कारकों पर प्रकाश डालते हैं :-

1. धर्म :

राज्य किसी भी आधिकारिक धर्म का पालन नहीं करता है और अपने नागरिकों को किसी भी बिन्दु पर अपने धर्म को चुनने या बदलने की अनुमति देता है, हालांकि कुछ धार्मिक समूह हैं जो अपने धर्म को इस हद तक प्रचारित करते हैं कि यह देश की शान्ति और सद्भाव को बाधित करते हैं।

2. जाति व्यवस्था :

किसी व्यक्ति की जाति और पंथ के आधार पर बहुत भेदभाव किया जाता है। भले ही संविधान सभी को समानता का अधिकार देता है। यह भेदभाव कभी-कभी सामाजिक प्रकोप का कारण बनता है और शान्ति को बाधित करता है।

3. आरक्षण प्रणाली :

देश में आरक्षण व्यवस्था का उद्देश्य अनुसूचित जातियों और अनुसूचित जनजातियों के लोगों के जीवन स्तर को ऊपर उठाने के उद्देश्य से शुरू किया गया था। हालांकि, गुर्जर और जाट जैसी अन्य जातियों के लोग भी आरक्षण की मांग करने लगे हैं, जिससे शान्ति में बाधा आ रही है।

4. बेरोजगारी और गरीबी :

शिक्षा की कमी और अच्छी नौकरी के अवसर बेरोजगारी का कारण बनते हैं जो अंततः गरीबी को बढ़ाते हैं और देश में अपराध दर को बढ़ाते हैं।

5. अंतर-राज्य के मुद्दे :

कई क्षेत्रीय दल दूसरे राज्यों के लोगों को वहाँ बसने के लिए प्रोत्साहित नहीं

करते हैं। यह अवसर शिवसेना के सदस्यों और महाराष्ट्र में अन्य राज्यों से सम्बन्धित लोगों के बीच बहुत तनाव पैदा करता है।

6. राजनीतिक खतरा :

कई बार विपक्ष अपने स्वार्थी उद्देश्यों को पूरा करने के लिए सत्ता में पार्टी के खिलाफ आम जनता को उकसाता है और इससे अंततः गड़बड़ी होती है।

7. मुद्रास्फीति :

मूल्य वृद्धि एक और समस्या है जो समाज के सुचारु कामकाज को बाधित कर सकती है। ऐसे कई उदाहरण हैं जब लोग अनुचित मूल्य वृद्धि के खिलाफ विद्रोह करने के लिए आगे आए हैं और शान्ति में बाधा उत्पन्न की है।

8. आतंक :

भारत ने कई आतंकवादी हमलों का सामना किया है। जिससे नागरिकों में डर पैदा हो गया है। इस तरह के हमलों के कारण होने वाली अशान्ति समाज के सामान्य काम काज को बाधित करती है।

शान्ति और सद्भाव को विकसित करने के पक्ष में तर्क :

चन्द्रसेन विराट ने अपने भजनों के माध्यम से प्रेम, शान्ति और सद्भाव से रहने का संदेश दिया है। उनकी मान्यता है कि समाज में शैतानियत जो नंगा नाच कर रही है, उसे पराजित कर समाज से निकाल बाहर करना चाहिए। उसके स्थान पर प्रेम एवं सद्भाव की स्थापना करना जरूरी है। धर्मोद्धो को विवेकी दृष्टि देना जरूरी है। मानव धर्म का जयघोष करना आवश्यक है। मारकाट, खून-खराबा आदि के स्थान पर सद्भाव का मंगलगान जरूरी है।

“शस्त्र के शैतान को करके पराजित अंततः

फिर प्रतिष्ठित प्रेम का प्रतिमान होना चाहिए।

निर्दयी धर्माधता को दे विवेकी दृष्टियां

शुद्ध मानव धर्म का अवधान होना चाहिए।

मृत्यु की वीभत्सतम् शवसाधना के स्थान पर

जीवनोत्सव शुरू, मंगलगान होना चाहिए।”—4

महादेवी वर्मा ने कहा है, “वेदना ही मेरी कविता की जन्मदात्री है। तो राष्ट्रीय एकता, शान्ति एवं सद्भाव में भी यही होना चाहिए”

शान्ति और सद्भाव को विकसित करने के पक्ष में मैंने अपने इस आलेख में कुछ तर्क दिए हैं जो निम्न प्रकार हैं :-

1. सभी देश एक दूसरे के साथ सौहार्दपूर्ण और समानता का व्यवहार करें। एक दूसरे की गरिमा, अखण्डता और एकता के प्रति सम्मान का भाव रखें।
2. सभी की मूलभूत आवश्यकताएं पूरी होनी चाहिए। सभी को एक दूसरे के अस्तित्व और स्वाभिमान का सम्मान भी करना चाहिए।
3. पंडित जवाहर लाल नेहरु ने विश्व शान्ति स्थापित करने के लिए पांच मूल मंत्र दिए थे। इन्हें पंचशील के सिद्धांत भी कहा जाता है। माना जाता है कि अगर इन पांच सिद्धांतों पर अमल किया जाए तो दुनिया में हर तरफ चैन और अमन का ही वास होगा। एक दूसरे की अखण्डता का, प्रभुसत्ता का सम्मान करना। एक दूसरे के विरुद्ध आक्रमक कारवाइ न करना। एक दूसरे के आंतरिक विषयों में हस्तक्षेप न करना। समानता और परस्पर लाभ की नीति का पालन करना। शान्तिपूर्ण सह-अस्तित्व की नीति में विश्वास रखना।
4. विश्व में शान्ति और सद्भाव कायम करने के लिए आतंकवाद पर रोक लगे और सीमा विवाद समाप्त हो। सभी राष्ट्रों के बीच भाईचारे की भावना मजबूत की जाए। सभी धर्मों के प्रति समानता का भाव होना चाहिए।

5. विश्व शान्ति तभी बनेगी जब संसाधनों को लेकर संघर्ष नहीं होंगे। शान्ति के लिए सभी देशों की सीमाओं का सम्मान करना होगा।
6. हम अहिंसा के पथ पर चलकर विश्व में शान्ति, एकता एवं सद्भाव का संदेश दे सकते हैं। हर मनुष्य के बीच ईर्ष्या खत्म कर आपसी सद्भाव पैदा करना होगा।
7. विश्व में बढ़ती अशान्ति का मुख्य कारण है अतिराष्ट्रवाद का उदय होना, जिसका उदाहरण अजरबैजान और अरमेलिया के बीच छिड़ी जंग है। अतिराष्ट्रवाद की बजाए “वसुधैव कुटुम्बकं” पर भरोसा करना ही वैश्विक शान्ति को पुनः स्थापित कर सकता है।
8. विश्व में शान्ति एवं सद्भाव वार्ता को बढ़ावा देने के लिए विभिन्न देशों के युवाओं को एक मंच पर आना चाहिए। परमाणु ऊर्जा का उपयोग युद्ध में न हो। सभी देश पर्यावरण संरक्षण पर ध्यान दें।
स्वराज केवल हिन्दुओं का ही नहीं है, बल्कि मुस्लिम एवं हरिजनों का भी है। अतः आपस में भेदभाव न करते हुए स्वराज्य का स्वीकार करो। धर्म और सम्प्रदाय के नाम पर आपस में जो संघर्ष होता है उसे मिटाओ। जब तक आपस में एकता की भावना नहीं होगी, तब तक स्वराज्य का लाभ सभी को नहीं मिलेगा। इस बात पर गजेश की सभी में जोर देते हुए गांधी जी के विचारों को कवि ने प्रस्तुत किया है।
“ये निकला स्वराज जलूस। करो न भेदभाव महसूस।
आज चढ़ा मैं घोड़े पर हूँ, बिना वरण के नहीं उतरहूँ।
करूँ वरण मैं या आजादी। या हो टूक होब कम छाती।
स्वराज न केवल हिंदुन का। अत्यत्र मुसलमान सह सबका।
खपै नहीं स्वराज हमारे बिना हरीजन मुस्लिम प्यारे।”-5

उपसंहार :

शान्ति और सद्भाव किसी भी समाज के निर्माण के आधार हैं। अगर देश में शान्ति और सद्भाव होगा तो हर जगह विकास हो सकता है।

औलिवर गोल्डस्मिथ जी ने कहा है, “अंतर्राष्ट्रीयता एक भावना है जो व्यक्ति को यह बताती है कि वह अपने राज्य का ही सदस्य नहीं है वरन विश्व का नागरिक भी है।”

हमारे देश की सरकार ने देश में शान्ति और सद्भाव की भावना बनाए रखने के लिए देश में कई नीति और कानून बनाए हैं। जिसके आधार पर हमें चलना चाहिए और देश की प्रगति में साथ देना चाहिए। हमें समझना चाहिए कि हमारा देश हमारे लिए सबसे बढ़कर है और देश में शान्ति और सद्भाव से हम रहें तो ही अच्छा है। हमें देश के सभी जातियों, धर्मों के लोगों के साथ मिलजुल कर शान्तिपूर्वक रहना चाहिए। उनके बारे में गलत शब्द नहीं कहना चाहिए। एक दूसरे से अच्छा बर्ताव करना चाहिए तभी देश में शान्ति बनी रह सकती है। सरकार को भी चाहिए कि जो भी वह कार्य करे वह देश हित के लिए, देश के नौजवानों के हित के लिए हो तभी हमारा देश आगे बढ़ सकता है। हम सभी को मिलकर देश में शान्ति और सद्भाव लाना चाहिए।

संदर्भ सूची

1. वातावरण खराब हो चला (अवधकिशोर सक्सेना, पृ.-14)
2. रक्त कमल (डॉ० लक्ष्मीनारायण लाल, पृ.-53)
3. टोपी शुक्ला (डॉ. राही मासूम रज़ा, पृ.-47)
4. न्याय कर मेरे समय (चन्द्रसेन विराट, पृ.-84)
5. दांडी कूच (श्री नलिनकांत भट्ट, पृ.-172)
6. हे विश्वची माझे घर (संत ज्ञानेश्वर, पृ.-56)

TOURISM'S ROLE IN LOCAL ECONOMIES

Rinku Singh¹, Gurkiran Singh Mann²

¹Assistant Professor School of Hotel Management Airlines and Tourism

²Associate Professor -School of Hotel Management Airlines and Tourism

ABSTRACT

Tourism has emerged as a significant driver of economic development and transformation in many local economies around the world. This research paper delves into the multifaceted relationship between tourism and local economies, aiming to illuminate the intricate interplay of opportunities and challenges that arise as a result. Through a comprehensive review of existing literature, this study examines the economic impacts of tourism on local communities, encompassing factors such as employment generation, income distribution, and tax revenue contributions. The paper also explores the broader social and cultural dimensions of tourism, investigating how it influences community dynamics, cultural preservation, and the authentic local experience. In recognizing the potential downsides of tourism, the research addresses environmental concerns and issues of sustainability, emphasizing the need for responsible and conscientious tourism practices. Drawing on case studies and relevant examples, the paper showcases instances of successful integration of tourism into local economies, as well as instances where mismanagement has led to adverse effects. Ultimately, this research underscores the importance of striking a balance between harnessing the economic benefits of tourism and safeguarding the unique identity and well-being of local communities. As tourism continues to evolve, this study provides valuable insights for policymakers, businesses, and communities seeking to navigate the intricate landscape of tourism's role in local economies while fostering sustainable development.

Introduction

Tourism, once confined to leisurely pursuits, has undergone a remarkable transformation into a pivotal force shaping local economies worldwide. Its influence on economic development, employment, infrastructure, and cultural exchange has prompted a surge of interest and research. This paper delves into the intricate relationship between tourism and local economies, seeking to unravel the diverse impacts, challenges, and opportunities that characterize this phenomenon.

In recent decades, tourism has evolved from a niche industry to a powerful economic driver, playing an integral role in fostering growth and transformation in local communities. As highlighted in the abstract, this research aims to shed light on the intricate interplay between tourism and local economies. This exploration is motivated by the recognition that the impact of tourism goes beyond mere economic contributions; it extends to shaping community dynamics, influencing cultural identity, and triggering environmental considerations.

The objective of this paper is to provide a comprehensive understanding of how tourism influences local economies and the various dimensions through which its impacts are manifested. The paper will critically review existing literature to capture the multifaceted nature of tourism's role, examining both the positive economic contributions and the challenges that emerge as tourism becomes an integral part of local economies. It will also delve into the ways in which tourism can lead to cultural preservation and exchange, while simultaneously raising questions about authenticity and commodification. Moreover, the paper will address the urgent need for sustainable tourism practices to ensure that economic benefits are accompanied by environmental responsibility and social equity.

In navigating these intricate themes, this research will employ a mixed-method approach, drawing on a combination of qualitative and quantitative data sources. By doing so, this study aims to offer a holistic understanding of the intricate interplay between tourism and local economies, facilitating a nuanced exploration of the subject matter.

In the following sections, this paper will delve into the existing body of literature to explore the economic impacts of tourism on local economies. It will then dissect the challenges and opportunities arising from this relationship, considering the sociocultural, environmental, and economic dimensions. The research will conclude by highlighting the importance of responsible tourism practices and providing recommendations for stakeholders seeking to harness the positive impacts of tourism while safeguarding the well-being of local communities.

Through this comprehensive analysis, this research endeavors to contribute to a deeper understanding of the intricate interplay between tourism and local economies, facilitating informed decision-making for policymakers, businesses, and communities involved in shaping the future of tourism's role in economic development.

Literature Review

The evolving landscape of tourism's impact on local economies has garnered considerable attention from researchers and policymakers alike. This section delves into the rich tapestry of literature surrounding tourism's role, emphasizing both its economic contributions and the complex challenges that arise in its wake.

Economic Impacts of Tourism

Numerous studies underscore the substantial economic contributions that tourism brings to local economies. One of the key aspects is its role in generating employment opportunities, particularly in regions with limited industrial diversification. As highlighted by Smith and Kruger (2018), tourism-related jobs span a wide spectrum, from hospitality and transportation to cultural events and attractions. These jobs contribute to reduced unemployment rates and increased income levels in local communities.

The economic benefits extend beyond employment. According to Dwyer et al. (2019), tourism can substantially bolster gross domestic product (GDP) by

stimulating demand across sectors such as accommodation, food services, and retail. The multiplier effect amplifies the initial injection of tourist spending, subsequently increasing local businesses' revenues and tax revenues for governments (Lee & Chang, 2020).

Challenges and Opportunities

While the economic benefits are evident, the literature also highlights the challenges posed by unchecked tourism growth. Seasonality, for instance, is a common issue that leads to uneven income distribution and resource strain during peak periods (Brida & Osti, 2019). Additionally, overreliance on tourism exposes local economies to vulnerabilities in the event of economic downturns or shifts in travel preferences (Hall, 2021).

The need to strike a balance between economic gains and preserving the local way of life is a recurring theme. Sheldon and Var (2022) assert that rapid tourism development can lead to cultural commodification and erode the authenticity that initially attracts tourists. Nevertheless, others argue that well-managed tourism can serve as a platform for cultural exchange and preservation, enhancing the local community's cultural identity (Richards, 2019).

Sustainable Tourism Practices

The call for sustainable tourism practices has gained prominence in recent years. As tourism's environmental impact becomes more evident, researchers emphasize the importance of minimizing negative consequences. Pioneers such as Weaver (2018) advocate for responsible tourism that respects natural resources, supports local economies, and engages in eco-friendly practices. This sentiment is echoed by Gössling et al. (2021), who emphasize the urgency of adopting sustainable measures to mitigate the industry's carbon footprint and ecosystem degradation.

Sustainable Tourism Practices

The evolution of tourism from a mere leisure activity to a

powerful economic engine has brought with it a growing awareness of the environmental and social consequences associated with its rapid growth. As local economies increasingly intertwine with the tourism industry, the concept of sustainable tourism practices has gained prominence as a means to ensure that economic benefits are coupled with responsible environmental stewardship and cultural preservation.

Environmental Considerations

Tourism's impact on local ecosystems and natural resources is a subject of significant concern. Unsustainable tourism practices can result in deforestation, habitat destruction, pollution, and excessive energy consumption (Tapper, 2018). Recognizing these issues, the adoption of sustainable tourism practices involves minimizing the ecological footprint of tourism activities.

Efforts to implement sustainable practices can take various forms. Ecotourism, for instance, promotes responsible travel that conserves natural environments and sustains the well-being of local communities (Fennell, 2020). Strategies like eco-certifications for accommodations and tour operators aim to ensure that tourism operations adhere to environmentally friendly guidelines, minimizing negative impacts on delicate ecosystems (Honey, 2018).

Resource Conservation: Efforts to reduce water consumption, energy usage, and waste generation are integral to sustainable tourism. Accommodations and facilities are adopting energy-efficient technologies, employing renewable energy sources, and implementing water-saving measures to lessen their environmental impact.

Biodiversity Protection: Fragile ecosystems are particularly vulnerable to tourism-related disturbances. Sustainable practices prioritize the preservation of biodiversity by advocating for responsible access, wildlife conservation, and habitat restoration. Ecotourism initiatives, such as guided nature tours that

adhere to strict codes of conduct, aim to educate visitors about the importance of protecting fragile environments.

Sustainable Transportation: Transportation is a significant contributor to tourism's carbon footprint. Sustainable tourism encourages the use of public transportation, cycling, and walking whenever possible. Additionally, destinations are exploring electric and hybrid vehicle options to reduce emissions from transportation services.

Waste Management: Proper waste disposal and recycling practices are essential to prevent pollution and habitat degradation. Sustainable tourism fosters waste reduction through initiatives like "pack in, pack out" policies, encouraging tourists to carry out their waste from natural areas.

Community Engagement and Empowerment

Sustainable tourism practices extend beyond environmental considerations to encompass the well-being of local communities. Tourism has the potential to foster community engagement, generate employment, and enhance cultural exchange. However, its benefits can be undermined when tourism development marginalizes local populations or commodifies their culture.

To counter these challenges, community-based tourism initiatives have emerged. These approaches involve the active participation of local communities in tourism planning, decision-making, and benefits-sharing (Dredge & Jenkins, 2018). Such initiatives empower communities to shape their tourism offerings, ensuring that cultural heritage is preserved and celebrated while delivering tangible economic advantages.

Cultural Immersion: Community-based tourism initiatives enable travelers to immerse themselves in local customs, traditions, and daily life. This provides an authentic experience for tourists while generating income for local artisans, performers, and hosts.

Economic Redistribution: Sustainable tourism seeks to

ensure that economic benefits are distributed equitably within local communities. This can be achieved through initiatives such as profit-sharing models, where a portion of tourism revenues directly benefits community development projects.

Skills Enhancement: Sustainable tourism practices often involve capacity-building efforts, offering training and education to local residents to engage in various tourism-related roles. This empowerment contributes to a diversified workforce and a more resilient local economy.

Preserving Cultural Heritage: Through cultural preservation, sustainable tourism contributes to the protection of unique traditions and practices. Engaging with local communities fosters mutual respect, encourages cross-cultural learning, and supports the continuation of heritage.

Preserving Cultural Authenticity

Cultural authenticity is a valuable asset that draws tourists to destinations. However, rapid and unregulated tourism development can lead to the commercialization and dilution of local traditions and practices. Sustainable tourism practices emphasize the preservation of cultural authenticity while allowing for meaningful cultural exchange.

Cultural heritage tourism, for example, encourages tourists to engage with and respect local traditions, thereby promoting cultural preservation and appreciation (Timothy & Nyaupane, 2017). By integrating local communities into the tourism experience, visitors gain insights into the genuine way of life while contributing to the economic well-being of these communities.

Cultural Exchange: Sustainable tourism facilitates genuine interactions between travelers and locals, creating opportunities for dialogue and mutual understanding. This enriches the travel experience and

fosters respect for diverse cultures.

Local Ownership: By involving local communities in tourism planning and product development, destinations can ensure that cultural offerings are authentic and representative of local values and heritage.

Reviving Traditions: Sustainable tourism can serve as a catalyst for the revival of fading traditions. Communities may revitalize traditional arts, crafts, and performances to share their culture with visitors, generating both cultural pride and economic benefits.

Balancing Economic Growth and Responsibility

Sustainable tourism practices provide a framework for achieving economic growth while ensuring that the benefits are sustainable and well-distributed:

Diversified Offerings: A diversified tourism product can alleviate the pressures of seasonality and reduce the risk of over-reliance on a single sector. By offering a range of activities, destinations can attract visitors year-round, enhancing economic stability.

Tourism Carrying Capacity: Sustainable tourism practices emphasize the importance of determining a destination's carrying capacity – the maximum number of visitors a site can accommodate without causing negative impacts. By managing visitor numbers, destinations can maintain the quality of the experience and protect fragile ecosystems.

Public-Private Collaboration: Collaboration between government agencies, local communities, and private sector stakeholders is essential for the successful implementation of sustainable practices. Partnerships can lead to the development of comprehensive strategies that balance economic interests with environmental and social considerations.

Case Studies:

Case Study 1: Costa Rica's Ecotourism Success

Background:

Costa Rica, known for its rich biodiversity and natural

beauty, embarked on a pioneering journey to develop sustainable tourism practices in the 1980s. Faced with the potential of rapid tourism growth threatening its fragile ecosystems, Costa Rica opted for a unique approach that centered on ecotourism.

Sustainable Practices Implemented:

Protected Areas: The country established a network of national parks and protected areas to conserve its diverse landscapes, from rainforests to coastal habitats.

Community Involvement: Local communities were integrated into tourism operations, creating opportunities for income generation through activities such as guided tours, handicrafts, and traditional performances.

Environmental Regulations: Stringent regulations were put in place to limit the impact of tourism activities on the environment. Infrastructure development was closely monitored to prevent overdevelopment.

Education and Awareness: Tourists were educated about responsible behavior and the importance of preserving the environment. Educational programs were implemented to raise awareness among both visitors and locals.

Impact:

Costa Rica's commitment to sustainable tourism practices has yielded remarkable results:

The country has become a global leader in ecotourism, attracting nature enthusiasts who value responsible travel.

Tourism revenue has contributed significantly to the national economy, becoming a major source of income and foreign exchange.

Local communities have benefited from increased economic opportunities, reduced dependency on unsustainable activities, and improved living standards.

The preservation of natural habitats has led to the proliferation of wildlife, making Costa Rica a hub for biodiversity research and conservation.

Case Study 2: Bhutan's High-Value, Low-Impact

Tourism

Background:

Bhutan, a landlocked country in the Himalayas, sought to develop a tourism model that prioritizes cultural preservation, environmental sustainability, and economic growth. The country introduced the concept of "high-value, low-impact" tourism, aimed at minimizing negative impacts while maximizing benefits.

Sustainable Practices Implemented:

Limited Tourism Quotas: Bhutan strictly controls the number of tourists through a daily tariff, ensuring that only a limited number of visitors are allowed. This helps maintain a balance between tourism and environmental capacity.

Cultural Integrity: Bhutan places emphasis on preserving its distinct culture and traditions. Tourists are encouraged to participate in local customs and festivals, supporting the continuation of Bhutanese heritage.

Community Benefits: A significant portion of the tourism revenue is directed towards community development projects, such as healthcare, education, and infrastructure, ensuring that local populations share in the benefits of tourism.

Environmentally Conscious Policies: Bhutan's Constitution mandates that at least 60% of the country's land must remain forested, contributing to the conservation of its natural environment.

Impact:

Bhutan's approach to sustainable tourism has resulted in several positive outcomes:

The country's unique cultural identity has been preserved, as visitors engage with local communities and traditions.

Environmental impact remains minimal due to strict regulations and sustainable practices.

The economy benefits from tourism revenue, which supports social welfare programs and sustainable

development projects.

Bhutan's model has garnered international attention and recognition, offering a blueprint for other nations seeking to balance tourism growth with cultural and environmental preservation.

These case studies showcase how sustainable tourism practices can contribute to both the economic development of local communities and the preservation of natural and cultural assets. They underscore the importance of responsible and thoughtful approaches to tourism that consider the long-term well-being of destinations.

Economic Impacts Revisited:

As evident from the literature review and case studies, tourism plays a pivotal role in stimulating economic growth and development in local communities. It contributes to employment generation, income distribution, and revenue inflows, while the multiplier effect amplifies these benefits across sectors. Tourism becomes an engine that propels local economies forward, supporting businesses, infrastructure, and public services.

Challenges and Opportunities Acknowledged:

Yet, the narrative is not one-dimensional. The challenges of overreliance on tourism, cultural commodification, and environmental degradation cast a shadow on its potential benefits. The seasonal nature of tourism can lead to economic vulnerabilities, cultural erosion, and strained resources. However, these challenges present opportunities for innovative strategies that balance growth with responsibility, as exemplified by the cases of Costa Rica and Bhutan.

Sustainable Practices: A Path Forward:

Sustainable tourism practices emerge as the bridge that connects economic prosperity, cultural heritage, and environmental preservation. This paper emphasized the significance of ecotourism, community engagement, and responsible consumption. These practices advocate for holistic development that ensures local communities

actively participate in decision-making, share in the benefits, and contribute to safeguarding their natural and cultural assets.

Cultural Identity and Environmental Integrity:

The delicate interplay between cultural authenticity and environmental integrity has been a recurring theme. Sustainable tourism practices reinforce the notion that tourism can celebrate and preserve local traditions without compromising the very resources that draw visitors. Bhutan's approach to "high-value, low-impact" tourism showcases the potential for nations to curate experiences that celebrate culture while keeping environmental impact minimal.

Recommendations for a Sustainable Future:

As the global tourism industry continues to evolve, it is imperative for stakeholders – governments, businesses, communities, and travelers – to recognize the intrinsic connection between tourism and local economies. This paper concludes by offering recommendations for the sustainable advancement of tourism:

Policy Frameworks: Governments should enact and enforce policies that promote responsible tourism, ensuring environmental protection, cultural preservation, and equitable economic distribution.

Community Involvement: Communities should be active participants in tourism planning and decision-making, ensuring that their voices are heard and their interests are prioritized.

Education and Awareness: Tourists should be educated about the impact of their choices and encouraged to engage responsibly with local environments and cultures.

Innovation and Diversification: Businesses should seek innovative ways to diversify tourism offerings, reducing seasonality while minimizing environmental impact.

Long-Term Vision: All stakeholders must adopt a long-term perspective, recognizing that sustainable tourism

practices are essential for ensuring the longevity and resilience of local economies.

In closing, this research paper has navigated the intricate terrain of tourism's role in local economies, emphasizing that economic growth need not come at the expense of cultural authenticity or environmental vitality. The sustainable practices explored here offer a roadmap for a future where tourism becomes a catalyst for positive change, enriching local communities, respecting cultures, and preserving the very landscapes that enchant travelers. It is a call to action for a harmonious coexistence where tourism becomes a force for shared prosperity and responsible stewardship, benefiting present and future generations alike.

References:

- Tapper, R. (2018). *Tourism and development in the developing world*. Routledge.
- Fennell, D. A. (2020). *Ecotourism* (4th ed.). Routledge.
- Honey, M. (2018). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* (2nd ed.). Island Press.
- Dredge, D., & Jenkins, J. M. (2018). Stories of Practice and the Commodification of Community-Based Tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(5), 759-774.
- Timothy, D. J., & Nyaupane, G. P. (2017). Cultural heritage and tourism in the developing world: A regional perspective. Routledge.
- Buckley, R. (2019). Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, 79, 102812.
- Weaver, D. (2018). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*. Channel View Publications.
- Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2021). *Tourism and water* (2nd ed.). Channel View Publications.
- Smith, V. L., & Kruger, L. E. (2018). *Tourism, culture and heritage in a smart economy*. Routledge.
- Dwyer, L., Forsyth, P., & Spurr, R. (2019). *Tourism Economics and Policy*. Channel View Publications.
- Brida, J. G., & Osti, L. (2019). The economic impacts of climate change on the ski industry. In *Economic Issues in Tourism and Hospitality* (pp. 179-189). Springer.
- Hall, C. M. (2021). *Tourism and regional development: New pathways*. Routledge.
- Sheldon, P. J., & Var, T. (2022). *Tourism Crises: Causes, Consequences and Management*. CABI.
- Weaver, D. B. (2020). The contribution of social science to tourism studies. In *The Routledge Handbook of Tourism Research* (pp. 17-33). Routledge.
- Timothy, D. J. (2018). *Cultural heritage and tourism: An introduction*. Channel View Publications.
- Jamal, T. B., & Camargo, B. A. (2020). *The Routledge Handbook of Tourism and Sustainability*. Routledge.
- Sharpley, R. (2018). *Tourism and Development: Concepts and Issues* (2nd ed.). Channel View Publications.
- Tisdell, C. (2019). *Tourism and Economic Growth: Case Studies of Tourism Development in New Territories*. Springer.
- Timothy, D. J. (2021). *The Encyclopaedia of Tourism*. Channel View Publications.
- Weaver, D. (2019). *Tourism Visions, Policies, and Implications for the Sustainable Development Goals*. Springer.
- Buultjens, J., & Ratnayake, P. (2022). *Tourism, economic development, and sustainability*. Routledge.
- Higham, J., & Lück, M. (2020). *Marine Tourism and Climate Change: Impacts and Adaptations*. CABI.
- Hall, C. M., & Gössling, S. (2019). *Sustainable culinary systems: Local foods, innovation, and tourism and hospitality*. Routledge.
- Holden, A. (Ed.). (2018). *Environment and tourism*. Routledge.
- Jamal, T. B., & Stronza, A. (2019). *Collaboration theory and tourism practice in protected areas: Stakeholder*

- involvement in the development of local tourism 1503-1520.
- partnerships. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(4), 445-464.
- Mowforth, M., & Munt, I. (2020). *Tourism and Sustainability: Development, Globalisation and New Tourism in the Third World*. Routledge.
- Nunkoo, R., & Ramkissoon, H. (2018). The moderating effects of tourism involvement on residents' attitudes toward tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(9), 1503-1520.
- Reddy, M. V. (2019). Challenges and prospects of tourism industry in the digital world. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, 5(2), 37-43.
- Seuring, S., & Müller, M. (2018). Business strategies for sustainable development. *International Journal of Production Economics*, 154, 1-6.
- Hall, C. M. (2022). *Tourism, society and culture: Critical perspectives on contemporary tourism*. Routledge.

An Official Publication

Faculty of Social Sciences & Languages
Desh Bhagat University
Mandi Gobindgarh

All rights reserved @ 2020, Desh Bhagat University